

Osmanlı Devleti'nde Panayır ve Pazar Kurumlarının İdari ve Sosyo-Ekonomik Temelleri

*Administrative and Socio-Economic
Foundations of Fair and Market Institutions
in the Ottoman Empire*

Ercüment BALCI*

Araştırma makalesi/
Research Article

Geliş tarihi/Date of Arrival:
8 Aralık/ December 2024

Kabul tarihi/Date of Acceptance:
4 Haziran/June 2025

* Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul
Üniversitesi İktisat Fakültesi,
İstanbul/Türkiye

ORCID ID: 0000-0001-6721-0633
E-posta/E-mail: erbalci@istanbul.edu.tr

Atıf/Citation: Ercüment Balci,
"Osmanlı Devleti'nde Panayır ve Pazar
Kurumlarının İdari ve Sosyo-Ekonomik
Temelleri", *Zeyrek Tarih Araştırmaları
Dergisi*, 2 (Haziran 2025), s. 87-164.

ÖZ

Bu makale, Osmanlı Devleti'nin iktisadi ve toplumsal yapısı içerisinde panayır ve pazar kurumlarının üstlendiği çok yönlü fonksiyonları incelemeyi amaçlamaktadır. Panayırlar ve pazarlar, yalnızca mal değişim süreçlerinin gerçekleştiği ekonomik alanlar değil, aynı zamanda devletin idarî gücünün sahada hissedildiği ve toplumun sosyal etkileşim ortamlarının şekillendiği kamusal mekânlardı. Çalışmada öncelikle bu kurumların kuruluş gerekçeleri, tarihsel gelişimi ve haftalık pazarlardan farkları ortaya konulmuştur. Ardından, panayır ve pazarların idari olarak nasıl düzenlendiği, merkezi ve yerel otoriteler arasındaki işleyiş ve Tanzimat sonrası bürokratik dönüşümler ele alınmıştır. Son olarak, bu alanların sosyo-kültürel işlevleri, dini günlerle bağlantıları, eğlence ve dayanışma boyutları vurgulanarak

panayırların Osmanlı toplumu üzerindeki bütüncül etkisi analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular, panayır ve pazarların Osmanlı devlet aklı içinde yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda idarî, sosyal ve kültürel açıdan da stratejik roller üstlendiğini göstermektedir. Bu çalışmanın temel kaynaklarını TC. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde yer alan belgeler oluşturmaktadır.

Anahtar kelimeler: Panayır, Pazar, Osmanlı Devleti, Ticaret, Vergi.

ABSTRACT

This article aims to examine the multifaceted functions of fair and market institutions within the economic and social structure of the Ottoman Empire. Fairs and markets were not merely economic venues where the exchange of goods occurred; they were also public spaces where the administrative authority of the state was exercised and social interaction among the population was fostered. The study first explores the foundational rationales, historical development, and distinctions between these institutions and regular weekly markets. It then analyzes the administrative organization of fairs and markets, the operational dynamics between central and local authorities, and the bureaucratic transformations following the Tanzimat reforms. Lastly, the study emphasizes the socio-cultural functions of these institutions, including their association with religious festivities, entertainment, and communal solidarity, to reveal their holistic impact on Ottoman society. The findings indicate that fairs and markets played not only economic but also administrative, social, and cultural roles within the strategic framework of Ottoman statecraft. The primary sources of this study are documents preserved in the Ottoman Archives Department of the Directorate of State Archives of the Presidency of the Republic of Türkiye.

Keywords: Fair, Markets, Ottoman Empire, Trade, Tax.

Giriş

Pazar, panayır, sergi ve fuar kelimeleri küçük ayrılıklar dışında temelde aynı manayı ifade etmektedirler. Hepsinin ortak özelliği; ticari metanın tanıtılmak veya satılmak gayesiyle toplandığı ve sergilendiği yerler olmasıdır. Üretim kadar üretilen malın pazarlanması da önemlidir. Bunun için seçilen yöntemler farklı da olsa hedef,

alıcının alma isteğinin pazarlanan ürüne yönlendirilmesidir. Bu yöntemlerin en iptidai ve yaygın olanı alıcı ve satıcıların bir araya geldiği; Türkçe'de *piyasa*, *çarşı*, *bedesten*, Fransızca'da *marche*, Almanca'da *markt*, İngilizce'de *market* ve Latince'de *mercatus* kelimeleriyle ifade olunan pazarlar; yani kısaca arz ve talebin buluştuğu, alışveriş yerleridir¹.

Faruk Sümer Anadolu'da Selçuklular devrinde Kayseri yakınlarında her yıl kurulan ve “Yabanlu” adıyla anılan pazara “*Yabanlu pazarı milletlerarası bir fuardır*”² diyerek, fuar kelimesiyle panayır ve pazarları aynı anlamda kullanmıştır. Suraiya Faroqhi ise pazarlarla panayırları birbirinden ayırmak gerektiğini söylerken pazarları; *bir şehir, kasaba veya köy ile çevresindeki taşra ahalisinin karşılıklı ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik bir faaliyet* olarak görmektedir³. Pazarların en yaygın biçimi; daha çok dar bir bölgede o bölge insanların ürettiği hayvansal ve zirâi ürünler ile küçük el sanatları örneklerinin satış amacıyla sergilendikleri hafta pazarları ya da semt pazarlarıdır. Çoğu zaman bu pazarlar haftada bir gün düzenli şekilde kurulmaktadır ve o bölgenin muhtelif yerleşim merkezlerinde, haftanın değişik günlerinde birbirini takiben açılmaktadır. Bu tip pazarlar “*semt pazarı*” adıyla büyük şehirlerin muhtelif mahallelerinde yıllardır kurulmaktadır. Hatta bu pazarların kuruldukları güne istinaden o semtlerin isimleri *Salıpazarı*, *Çarşambapazarı*, *Perşembepazarı*, *Cumapazarı* vs. gibi isimlerle anılmaktadır. Osmanlı topraklarında hafta pazarlarının kurulabilmesi için o bölgede vergi veren nüfusa bakılmakta; nüfusu 400'e kadar olan kasabalarda kurulan pazarlar “*sıradan pazar*”; 400-1500 arasında vergi ödeyen nüfusa sahip idari işlevi olmayan yerlerde kurulan pazarlar da “*aracı pazar*” olarak tanımlanmaktadır⁴.

1 Büyük Larousse-Sözlük ve Ansiklopedisi, haz. Komisyon, (İstanbul: Milliyet, 1986), C. 9, s. 4318; Orhan Hançerlioğlu, *Ekonomi Sözlüğü*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1986), s. 328; *Türkçe Sözlük*, haz. Hasan Eren, (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1988), C. 1, s. 516.

2 Faruk Sümer, *Yabanlu Pazarı, Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, 1985), s. 16.

3 Suraiya Faroqhi, “16. Yüzyılda Batı ve Güney Sancaklarında Belirli Aralıklarla Kurulan Pazarlar (İçel, Hamid, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Aydın ve Menteşe)”, çeviren: Melek Eğilmez, *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1978 Özel Sayısı, s. 53; Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, çeviren: Emine Sonnur Özcan, (Ankara: Doğubatu Yayınları, Mayıs 2006), s.165; 168-169.

4 Faroqhi, “16. Yüzyılda Batı ve Güney Sancaklarında Belirli Aralıklarla Kurulan Pazarlar”, s. 48 vd. ; Faroqhi, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, s. 169.

Diğer bir uygulama ise ticaret mallarının toplu olarak sergilenmesini, tanıtılmasını ve satılmasını sağlamak için kurulan pazarlardır. Bu tip pazarlar, Türkçe'de “panayır”; Fransızca'da “foire”; Almanca'da “messe”; İngilizce'de “fair” kelimeleriyle karşılanmaktadır⁵. Panayırlar, semt pazarları ya da hafta pazarlarından farklı olarak yılda birkaç kez kurulmakta; birkaç günden birkaç haftaya varan sürelerle açık kalmaktadır. Bunlar, katılımcı ve ziyaretçilerce çok önemsenen; işleyişleri mahallî yönetimler tarafından düzenli şekilde kontrol edilen, hazırlıkları aylar öncesinden başlayan büyük çaplı organizasyonlardır. Ömer Şen Osmanlı panayırlarını; *yılda birkaç defa belirli zamanlarda, bir haftadan bir buçuk aya kadar sürelerle açık duran, oldukça geniş bir bölgenin gereksinimlerini karşılamak üzere yerli ve yabancı tüccarın malını pazarladığı büyük ve küçük ölçekli fuar alanları*⁶ şeklinde ifade etmektedir. Lütfi Güçer, *Batı Avrupa'da açılan fuarların vasıflarını; yıllık olmak, her yıl aynı günde açılmak, yerli-yabancı bütün tüccara açık tutulmak; katılan bütün tüccarı malî ve adlî güvence altında bulunmak*⁷ şeklinde tanımlamaktadır. Bazı panayırlar sadece ülke insanına hizmet vermekle kalmaz, komşu ülkeler ile daha uzak ülke vatandaşlarına da hizmetle, uluslararası bir niteliğe de bürünürdü⁸. Bu tip panayırlar yerli ve yabancı alıcı ve satıcıların katılımını sağlamak için belirli yerlerde ve belirli aralıklarla açılıp kapanırlardı. Hatta bazılarının kurulması, süresi ve niteliği uluslararası antlaşmalara bağlanmıştı⁹.

5 Hançerlioğlu, *Ekonomi Sözlüğü*, s. 319.

6 Ömer Şen, *Osmanlı Panayırları (18.-19.Yüzyıl)*, (İstanbul: (tarihsiz), Eren), s. 9.

7 Lütfi Güçer, “XVI-XVIII. Asırda Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Politikası”, *Türk İktisat Tarihi Yıllığı*, (İstanbul: Türk İktisat ve İçtimaiyat Tarihi Araştırmaları Merkezi, 1987), sayı: I, s. 46.

8 Rumeli'de birçok panayır kurulmaktadır ve bunlar içinde Siroz, Petriç, Silivri, İslimye ve Uzuncaabad-ı Hasköy panayırları uluslararası nitelikte fuarlar olarak görülmektedir. Güçer, “XVI-XVIII. Asırda Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Politikası”, s. 45-46; Şen, *Osmanlı Panayırları*, s. 11; Coşkun Çakır, “Fuarların Doğuşu ve Türk Fuarıcılık Tarihi'ne Genel Bir Bakış: Panayırlardan Dünya Ticaret Merkezlerine”, *Çerçeve*, (İstanbul: MÜSİAD, Ağustos-Aralık 1996, S. 18, s. 110.

9 Leh kralıyla yapılan bir antlaşmaya aykırı bulunduğu için 1564'te, Hotin Kalesi ile Kotur Kalesi yakınındaki panayırların kurulmasına müsaade edilmemişti. 6 Numaralı *Mühimme Defteri (972/1564-1565)* I, haz. Komisyon, İsmet Binark (Başkan), (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, 1995), s. 120; M. Akif Erdoğan, *Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Hafta Pazarları ve Panayırları*, (İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, no: 96, 1999), s. 2.

Panayırların bu şekilde her yıl açılacağı zaman ve mekânların düzenli olması katılımcıların sayısını ve niteliğini; getirilen malların kalitesini ve çeşidini de doğrudan etkilemektedir. Panayırların bir diğer özelliği, açık kalma sürelerinin pazarlara göre genellikle daha uzun olmasıdır. Bu özelliğinden dolayı panayırlar, semt ya da hafta pazarlarından ayrılarak, katılımcıların geçici süre ikamet edecekleri, mallarını muhafaza edebilecekleri uygun şekil ve sayıda binaların bulunmasını;¹⁰ katılımcı sayısındaki artış sebebiyle insanların alış-veriş dışındaki yeme-içme ve eğlence benzeri ihtiyaçlarına da cevap verebilmelerini gerektirmektedir.¹¹ Hatta bazı panayırların yüz binleri bulan kalabalıkları toplamış olması, panayırın bir festival ve eğlence merkezi haline gelmesine sebep olmuş ve bu yüzden olsa gerek, panayır deyimi eskiden “*festival*” anlamında da kullanılmıştır.¹²

10 Panayır alanlarında depolar, dükkânlar, kahvehaneler, karakolhaneler ve çeşme ve benzeri yapılar inşa olunmaktaydı. Mesela, Edirne vilayetine bağlı Mecidiye kasabasının dışında yılda 2 defa açılan panayırın büyümesi için bir miktar dükkân inşa edilmek üzere panayır alanında uygun görülen yerlerin isteklilere satılmasına karar verilmişti. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Sadâret Mektubî Meclis-i Vala Evrakı, (A.MKT.MVL), 134/76, (29/R./1278). Çankırı'ya bağlı Bayraklı panayır alanına, kaimakam Mehmed Efendi dükkânlar inşa ettirmişti. BOA, Sadâret Mektubî Umum Vilâyet (A.MKT.UM), 187/57, 08/B/1271; “...Bayraklı panayırını mahalline usûlsüz olarak inşa ettirilen bina ve dükkânlar...” BOA, Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM), 386/11, (24/S./1284); “Karasu panayırında karakolhane, odabaşı çadırı gibi yerlerin inşası...” BOA, Sadâret Mektubî Kalemi Nezâret ve Devâir, (A.MKT.NZD), 314/62, (16/Za./1276); Mora ceziyesinde Trebolice kazasının surları dışında panayır kurulabilmesi için bir bina inşa edilmişti. Erdoğan, *Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Hafta Pazarları ve Panayırları*, belge 69, s. 92; Arhos kazasında kurulmakta olan panayır alanında valinin izniyle binalar inşa ettirilmişti. Aynı yer.

11 Panayır alanlarındaki eğlenceler arasında güreş müsabakaları, at yarışları ve tiyatro gösterileri başta gelmektedir. Mesela, Edirne vilayetindeki Semavine, Kırkpınar ve Elmalı'da her sene açılan panayırlarda usulüne uygun olarak at yarışı ve pehlivan güreşi yapılmasına devletçe izin verilmişti. BOA, Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT), 488/25, 17/M/1320; BOA, Dâhiliye Nezâreti İdare Evrakı (DH.İD), 196/20, 24/B/1332; BOA.DH.MKT, 1080/54, 22/Ra/1324; Konya vilayetine bağlı Akşehir kazasında açılan panayırın son gününde at yarışları yapıyordu. Hicri 1322 senesinde açılacak panayır ve yapılacak at yarışlarını izlemeye, Konya valiliğince padişah da davet edilmişti. BOA.DH.MKT, 907/24, 23/Ş /1322. Manyas'ta kurulan panayırın ismi “Koşupanayırı” olarak anılıyor ve önemli at yarışları burada yapıyordu. BOA.DH.MKT, 1963/66, (3/Za./1309). Manyas koşu panayırına getirilen hayvanlar arasından numune çiftliklerine veya Hara yapılmak üzere kurulacak yeni çiftliklere damızlık atlar ile ordunun ihtiyacı için atlar buradan seçiliyordu. BOA.DH.MKT, 2/10, (11/C./1311).

12 Hançerlioğlu, *Ekonomi Sözlüğü*, s.319.

Osmanlı belgelerinde “ekspozisyon” ve “meşher” kelimeleriyle ifade olunan “sergiler” de zikredilmesi gereken diğer önemli bir organizasyondur. Sergiler, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren önem kazanan; klasik dönem panayırları ve pazarlarından farklı olarak, malların büyük miktarlarda değil sadece temsili miktarlarda, yani “numune” şeklinde gösterildiği organizasyonlardır. Sergiler, serginin düzenlenme amacına göre; *sanayi sergisi*, *ziraat sergisi*, *umumi sergi*, *halı-kilim sergisi*, *maden sergisi* gibi ya da serginin kapsam alanı ile iştirakçilerinin durumuna göre; *mahallî*, *bölgesel*, *ulusal* veya *uluslararası sergi* olarak isimlendirilmektedir. Bunlar, günümüzde kurulan modern fuarların ilk örneklerini oluşturmaktadır ve ayrı bir çalışmanın konusudur.

Bu makalenin konusunu Osmanlı devrinde kurulmuş olan panayırlar ve pazar organizasyonları oluşturmaktadır. Çalışmanın genel seyri şu şekilde olacaktır: pazar ve panayırların genel özellikleri, pazar ve panayır ihdas (oluşturma, açma) usul ve gerekçeleri; panayır ve pazar mekânları/arazileri; ulaşım ve emniyetin temini, devletin teşvik ve koruma tedbirleri ve düzenlemeleri; sıhhî tedbirler, toplumun sosyal faaliyetleriyle devlet kurumlarının ihtiyaçlarının temini açısından pazarlar ve panayırlar; panayır ve pazarlarda vergi ve gümrük uygulamaları ve panayırların açılma dönemleri ve süreleri.

Konunun temel kaynaklarını, Osmanlı Arşivi'nden (BOA) seçilen belgeler oluşturmaktadır.

1. Osmanlı Devri Panayır ve Pazarlarının İhdas ve İdarelerine Dair Hususlar

Osmanlı topraklarında kadimden beri pazar ve panayır organizasyonlarının yapıldığı bilinmektedir. Bunların bir kısmının kökenlerinin Bizans ve Selçuklu devirlerine dayandığı, Osmanlı'ya intikal ettikten sonra da düzenlerinin hemen hiç bozulmadan devam ettirilmiş olduklarını; zamanla, siyasi ve malî kaygılar yanında, halkın ekonomik ve sosyal ihtiyaçları da gözetilerek hem Anadolu'da hem de Rumeli'nde yeni pazar ve panayırların da bunlara eklendiklerini görmekteyiz. Anadolu, Rumeli ve Arabistan'a yayılan bu tür organizasyonların birbirine benzer ve farklı özellikler taşıdıklarını ve bu özelliklerinin bir göstergesi olarak farklı isimlerle anıldıklarını söyleyebiliriz. *Emtia panayırı*, *Gül panayırı*, *Bal panayırı*, *Afyon panayırı* ve *Koşu*

panayırı gibi¹³, işlevine yönelik olanlar dışında panayırlar, *Amasya panayırı*, *Balıkesir panayırı*, *Zile panayırı* vs gibi genellikle organizasyonun yapıldığı mekânın veya idarî birimin isimleriyle anılmaktadırlar.

Panayırlar yılın iki ayrı döneminde kurulmaktadır: Bunlardan ilki 21 Mart (Nevruz günü)'ı takibeden dönem olup, genellikle de “Rûz-ı Hızır” olarak adlandırılan 6 Mayıs'tan başlayan ve 8 Kasım'a kadarki “ilkbahar-yaz” aylarını içermektedir. Panayırların ekseriyeti bu dönemde faaldir. Hristiyanların paskalya panayırları da 21 Mart'ı takibeden ilk Pazar günü yapılmaktadır¹⁴. Müslüman halk Nevruz ve Hıdırellez günlerini şenliklerle ve kurulan panayırlarla bir festival havasında kutlamaktadır. Bir diğer dönem ise 9 Kasım-5 Mayıs arasındaki “Rûz-ı Kasım” aylarıdır¹⁵. Kış şartlarının egemen olduğu bu dönemde kurulan panayırlar belki “sonbahar- kış panayırları” olarak isimlendirilebilir. Sayıları yaz dönemine kıyasla oldukça azdır. Bir genelleme yapmak gerekirse panayırlar Mayıs-Ekim ayları arasındaki dönemde yaygın şekilde kurulmaktadır.

Osmanlı panayırlarının organizasyonu yıl içinde genellikle birer kez yapılmakta; pek azı senede ikiden dörde varan sıklıkla açılmaktadır¹⁶ Panayırın açık kaldığı süre 2 günden 35-40 güne kadar çıkmakla

13 Edirne/İpsala'da “Emtia panayırı”, Edirne/Doğanhisar'da “Bal panayırı”, BOA.DH. MKT, 890/48, (10/B./1322). (İstanbul/Moda Frenk Kilisesi'nde “Gül panayırı”, BOA, Yıldız Perâkende Evrakı Askerî Maruzât (Y.PRK.ASK), 91/25, (19/Za./1310); BOA, Yıldız Perâkende Evrakı Askerî Maruzât (Y.PRK.ASK), 170/28, (21/S./1319); Gümüşhacıköyü'nde “Afyon panayırı”, BOA, Dâhiliye Nezâreti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı (DH.MUİ), 17-1/16, (15/N./1327); Sofulu/Derbend-i Sagır köyünde “Sultanbayramı panayırı” BOA, DH.MKT, 792/19, (19/Ş./1321); Manyas'ta “Koşu panayırı” BOA, DH. MKT, 1963/66, (3/Za./1309).

14 Erdoğan, *Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Hafta Pazarları ve Panayırları*, s. 9. Bazı panayırların kurulma günü ise 24 Haziran'da yani İvan Günü'ne denk geliyordu. Aynı yer.

15 Milâdî takvimde 23 Nisan-26 Ekim arası “Rûz-ı Hızır”; 26 Ekim-23 Nisan arası da “Rûz-ı Kasım”a denkgelmektedir. Erdoğan, *Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Hafta Pazarları ve Panayırları*, s. 9.

16 Edirne vilayetindeki Aydos panayırı, Eski zağra (Zağra-i atik) panayırı, Yanbolu panayırı, Kızanlık (Akçakızanlık) panayırı; Tuna vilayetindeki Mecidiye panayırı, Yanya vilayetindeki Nevesil panayırı, Hüdavendigar vilayetindeki Manyas panayırı, yılda 2'şer kez kurulan panayırlardandır. Tuna vilayetindeki Pravadi panayırı yılda 3 kez kurulmaktadır. *Sâlnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1295/33, (İstanbul: Rıza Efendi Matbaası, 1295(1878)), s. 437-438. Şam-ı Şerif sancağındaki Resulayn panayırı ise yılda 4 kez kurulmaktaydı. Erdoğan, *Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Hafta Pazarları ve Panayırları*, belge 68, s. 92.

birlikte genellikle, 10-15 günlük sürelerle açılan panayırlar yaygındır. Pek az panayır ise daha uzun sürelerle açık kalmaktadır.¹⁷

Bir bölgedeki ticari imkânları harekete geçirmek, halkın refah seviyesini yükseltmek, vergi gelirlerinden hazineye ve mahalli idarelere kaynak temin etmek, her türlü alım satımın denetim ve gözetim altında cereyanını sağlamak gibi gayeler, pazar ve panayırların oluşumu veya organizasyonunu gerektiren önemli unsurlardır. Ulusal ve uluslararası nitelikte açılmış olan panayırlar çiftçinin, köylünün, esnafın başka bölge ve ülkelerden; üretilen ürün ve eşyalardan haberdar olarak, bilgisini ve kullandığı tekniği geliştirmesinde önemli bir işleve sahiptir. Devlet, yeni bir idari düzenlemeyle oluşturulan; “hükümet merkezi, nahiye merkezi, kaza merkezleri ile müdürlük veya kaimakamlık makarrını (yönetim merkezleri) ”,¹⁸ aynı zamanda yeni semt ve hafta pazarları ile panayır kurulması için olması zorunlu-gerekli şartlardan saymıştır.

Bazı panayır ve pazarların kurulmasında kuruldukları yerin ticaret noktası olması veya transit ticaret yolları üzerinde yer alıyor oluşunun etkisi de önemliydi.¹⁹ Bu gibi yerlerde kurulan panayır ve pazarlar beklentilerin üzerinde bir gelişme gösterip bölgedeki kasaba veya köylerin gelişmesini de temin etmişlerdir. Ticaret yollarının başka taraflara kayması veya bir şekilde bu ticarî dolaşımın sekteye uğramasıyla tarihi ticaret yolları üzerindeki birçok şehir zamanla eski önemlerini kaybedip küçülmüşlerdir. Mesela, Konya, İzmir'den Mezopotamya'ya uzanan tarihî ticaret yolu üzerinde bulunması sebebiyle 18. yüzyıl ortalarına kadar önemli bir şehir iken, ticaretin

¹⁷ Edirne vilayetinde senede 2 kez kurulan Kızanlık (Akçakızanlık) panayırına gelen tüccar 40-50 gün kalıyordu. *Sâlnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1295/33, s. 437-438; Erdoğan, *Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Hafta Pazarları ve Panayırları*, belge 103, s. 125-127.

¹⁸ Bu konudaki örnekler için bakınız: Erdoğan, *Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Hafta Pazarları ve Panayırları*, s. 14; 64; 66; 95-96; 99; 123-124.

¹⁹ Mesela, “Osmancık kazasına bağlı Kargı nahiyesi ehemmiyetli bir ticaret noktası olduğundan, burada bir panayır açılmasının uygun olacağı...” BOA, DH.MKT, 1167/82., (08/R./1325); Bursa-Gelibolu hattında önemli bir mevkiye bulunan ve XVI. yüzyıldan itibaren canlı ticaret merkezlerinden biri haline gelen Biga'da her sene bir panayır açılmaktaydı. BOA, Dâhiliye Nezâreti Mebânî-i Emîriye ve Hapishaneler Müdüriyeti (DH.MB.HPSM), 19/66 (24/R./1333); Biga panayırından bir gün önce aynı bölgede bir de hayvan pazarı kuruluyordu. BOA, Dâhiliye Nezâreti Umûr-ı Mahalliye ve Vilâyât Müdüriyeti Evrakı (DH.UMVM), 110/18, (13/R./1333).

giderek daha çok denizlere doğru kaymasıyla, eski önemini kaybederek küçülmüştür.²⁰

Özetle, panayır ve pazar kurulma gerekçeleri birtakım siyasi, malî ve içtimaî gayeler içermektedir. Pazar ve panayır ihdası, işlevi ve devletin bu mekânlardan beklentilerini başlıca birkaç maddede sıralamak mümkündür:

- 1) Uygun görülen bölge ve noktalarda birtakım pazarlar ve panayırlar ihdas ederek, her türlü alım-satımı kontrol ve kayıt altına almak,
- 2) Köylü ve şehirli halkın her türlü rutin ihtiyaçlarının temini sağlamak,
- 3) Devletçe, aynî olarak toplanmış öşür mallarıyla nakdî vergi ödemeleri için halkın, ürünlerini ve mallarını bu mekânlarda pazarlayarak, nakde tahvilini sağlamak,
- 4) Esnaf ve zanaatkârın hammadde ihtiyacının karşılanmasına destek olmak,
- 5) Zanaatkârın kendi sanatıyla ilgili gelişmeleri pazarlanan ürünler üzerinden, yakından görerek bilgi, görgü ve becerisini arttırmasını sağlamak,
- 6) Pazar ve panayırlarda alış-veriş üzerine konmuş vergilerle, mahallî idarelere ve hazineye gelir sağlamak,
- 7) Merkezî ve yerel idarecilerin her türlü emir ve yasaklarını, yeni vergi ihdaslarını ve sair duyurularını, en ücra yerlerdeki halka duyurulmasını temin etmede bir sosyal iletişim mekanizması olarak bu mekânları kullanmak,
- 8) Halkın, merkezden ve ülkenin en ücra köşelerindeki gelişmelerden, hatta bazı yabancı ülkelerden, panayırlara gelen tüccar vasıtasıyla haberdar olmasını sağlamak,
- 9) Pazar ve panayırlarda halkın güreş, tiyatro ve at yarışları gibi etkinliklerle kendi aralarında görüşüp kaynaşmasını sağlamak.

²⁰ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Besim Darkot, "Konya", İA, C. 6, (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayını, 1987), s.841-853.

1.1. Hafta Pazarları ve Panayırların İhdas ve İdareleri

Osmanlı topraklarında hafta pazarlarının kurulabilmesi için, o bölgede vergi veren nüfusa bakılmakta; nüfusu 400'e kadar olan kasabalarda kurulan pazarlar “*sıradan pazar*”; 400-1500 arasında vergi ödeyen nüfusa sahip idari işlevi olmayan yerlerde kurulan pazarlar da “*aracı pazar*” olarak tanımlanmaktadır.²¹

Hafta pazarları haftanın muhtelif günlerinde kurulmaktadır. İbadet maksadıyla köylerden ve mezralardan kasaba merkezine gelmekte olan halk düşünülerek önceleri pazarın kurulma günü ibadet günlerine denk getirilmekteydi. Bu yüzden birçok hafta pazarı cuma ve pazar günü kuruluyordu. Ancak, zamanla hem ibadete hem de alışverişe zaman bulamadıkları gerekçesiyle Müslüman halk cuma; Hristiyan halk pazar ve Yahudi halk da cumartesi gününde kurulmakta olan pazarların bir başka güne kaydırılmasını talep etmişlerdir. Bu şikâyetlerin Tanzimat (1839) sonrasında özellikle Hristiyan halk tarafından sıklıkla dile getirilmesi, Tanzimat Fermanı'nın kendilerine tanıdığı dini serbestlikten olsa gerektir. Cemaatlerin dini kaygılarla talep ettikleri gün değişiklikleri dikkate alınmakla birlikte, bu değişikliğin diğer dini cemaatlerin ibadet günlerine rastlamamasına da itina gösterilmektedir. Hristiyanlar tarafından Yortu gününde veya diğer ibadet günlerinde kurulmakta olan pazarın bir başka güne kaydırılması talebi, o bölgede yaşayan Müslüman halk dikkate alınarak cuma gününe denk getirilmezken, aynı şekilde Yahudi halkın bulunup-bulunmadığı da araştırılarak; bulunduğu takdirde pazarın kurulma vaktinin cumartesi gününe de denk gelmemesine özen gösterilmektedir. Aynı şekilde Müslüman ve Yahudi cemaatlerinin bu yöndeki talepleri yerine getirilirken bölgedeki Hristiyan halkın hassasiyetleri de göz önünde bulunduruluyordu.

Hafta pazarlarının bir başka güne kaydırılması isteği başka sebeplere bağlı olarak da istenmekte; bazen, pazarın aynı bölgede kurulmakta olan bir başka pazarla çakışmasından dolayı tüccarın sadece birini tercih etmek zorunda kalmasından; bazen de aralarında mesafe bulunan yerlerde birbirine yakın günlerde kuruluyor oluşundan dolayı, tüccarın birinden diğerine zamanında ulaşma zorluğu

²¹ Faroqhı, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı* , s. 48 vd.

çekmesinden kaynaklanmaktadır. Gün değişikliği talepleri genellikle tüccar kesiminden gelmektedir. Çünkü tüccar, kurulan her pazara iştirak etme; hiçbir pazarı kaçırmadan kazanç elde etme düşüncesindedir. Tüccarın malını satmasına imkân sağlamak açısından pazar günlerinin birbiriyle uyumuna ve özellikle de çakışmamasına özen gösterilmekte, herhangi bir sebepten bu uyumun bozulmasından kaynaklanan şikâyetler ile çözüme yönelik dilek ve öneriler idareciler tarafından öncelikle dikkate alınmaktadır.

Hafta pazarlarının ilk defa tesisinde veya gün değişikliği durumunda, *Defterhâne-i Âmire*'deki kayıtlara müracaat olunarak, önceki benzer uygulamalar “emsal” kabul edilip, yeni kararlara dayanak oluşturulmaktadır. Yapılan her türlü değişiklik *Defterhâne-i Âmire*'deki kayıtların tashihiyle güncellenmektedir.

Bazı belgelerde, açık kaldıkları süreler açısından, panayır özelliği göstermesine rağmen, kurulacak yer için “pazar” tabiri tercih edilmiştir. Bu tür isteklere bakıldığında açılacak pazarın daha çok hayvan alım satımıyla ilişkili olduğu ve bunun hemen öncesi veya sonrasında aynı yerde bir panayırın kurulmakta olduğu görülmektedir.²²

Panayırların ihdası öncelikle devletin tasarrufundaydı ve başkent İstanbul'dan alınan izin ve ruhsatlarla gerçekleşiyordu. Daha sonraları ise sancak idare meclisleri kararı ve valilerin onayıyla mahallî idarelerin tasarrufuna bırakılmıştır.²³ İzin taleplerinin merkezden istendiği dönemlerde en yüksek izin mercii olan Sadaret makamı, pazar ve panayır ihdas ve idarelerine dair kararını mahallî idarelere bildiriyor ve kararlar doğrultusunda organizasyonlar gerçekleşiyordu. Bazen de İstanbul'da panayır organizasyonuna dair alınan kararlar doğrudan

²² Mihaliç kazasının Karaağaç mevkiinde her sene 13-17 Mayıs tarihleri arasında bir “hayvan pazarı” açılması için 1905 yılında izin talep edilmişti. BOA, DH.MKT, 948 /16, (14/S. /1323).

²³ “Pazar kurulmasının Meclis-i Umumi-i Liva'nın alacağı kararın liva makamının tasdiğiyle yürürlüğe konması gerektiği...” BOA, DH.UMVM, 75/52, (29/N./1337); Eskişehir'de Muttalıp köyünde kurulmak istenen pazar için; “Pazar kurulması ancak Meclis-i Umumi-i Liva'nın alacağı kararın, liva makamının tasdiğiyle yürürlüğe konması gerektiği”ne dair merkezden Eskişehir Mutasarrıflığı'na bilgi verilmişti. BOA, DH.UMVM, 75/52, (29/N./1337); Eskişehir'de kurulacak olan Karacaşehir panayırı için de “...ilkbaharda kurulacak olan Karacaşehir panayırı için Eskişehir Kazası Meclis-i Umumisi'nin kararının yeterli olduğu...”na hükmedilmişti. BOA, DH.UMVM, 47/51, (05/B./1336).

mahallî idarelere tebliğ ediliyordu. Genellikle panayır veya pazar kurulması yönündeki talepler *ticaretin gelişmesiyle ahali ve tüccarın kazancı ve dolayısıyla mirînin menfaatini temine yönelik olarak* yapılıyordu.²⁴

Halkın veya tüccarın panayır kurulması yönündeki isteklerine mahallî idare meclislerince genellikle olumlu yaklaşılıyordu. Bu talepler merkeze bildiriliyor ve onay isteniyordu. Mesela, 1846 senesinde Tekfurdağı'nda yeni bir panayır açılması yönünde halkın talebi devletçe de kabul görmüş ve Tekfurdağı panayırının açılmasına dair karar, *Takvim-i Vekâyi*'de kamuoyuna ilan edilmiştir. Bu panayırın açılma mevsimi Ağustos başı olarak tasarlanmış ancak, o vakit Ağustos ayı “*şehir-i sıyâma*” [Oruç ayı/Ramazan] tesadüf ettiğinden panayırın kurulmasına muvaffak olunamamıştı. 1851 yılı Ağustos ayı yaklaşırken Tekfurdağı Liva Meclisi, panayırın bu defa açılabilmesi için Sadaret'e bir mazbata daha göndermişti. Mazbatada; Edirne, Selanik, Bursa, İzmir, Yanya, Yenişehir ve Üsküp valilerine ve daha sair münasip eyalet valilerine tüccarın teşviki ve panayıra katılımın üst düzeye çıkarılabilmesi için, “*emr-i âli*” gönderilmesi ve valilerin de kendi kazalarına bunu duyurmak suretiyle “*ma'mûriyet-i bilâd kaziyesinin sağlanacağı*”²⁵ ifade ediliyordu.

Nihayet, Tekfurdağı'nda panayır kurulmasına dair hazırlıklar ve alınan tedbirleri Üsküp valisi şu şekilde özetliyordu:

“...Üsküb ve Piriştine kaymakamlıklarıyla bi'l-cümle kazâlar müdürlerine iş'âr ve beyân ve sâire lâzım gelenlere dahi 'ilân ve tebligat kılınarak Üsküb eyâleti dâhilinde kâin elviye ve kazâlar tüccârlarının panayır-ı mezkûra gitmeleri emrinde teşvîkât ve tergibât-ı mukteziye ifâ kılındığı (...) Bu durum da tüccârın kesret üzere mahal-i mezkûra gitmeleriyle hâsıl olacağından bu bâbda teşvîkât ve tergibât-ı lâzımanın icrâsı iktizâ edenlere bildirilmiş olduğu beyân-ı vâlasıyla bu tarafda dahi keyfiyetin 'ilânıyla tüccârın panayır-ı mezkûra gitmeleri için teşvîkât-ı lâzımenin icrâsı irâde-i seniyyesini mutazammın fî 7 L. sene [12]67 târîhiyle müverrihan ham-perâ-yı ta'zim ve telsîm olan bir küt'a

²⁴ Mesela, Tekfurdağı'nda yeni bir panayır açılmasına; ticaretin gelişmesi, ahali ve tüccarın kazancı ile dolayısıyla mirînin menfaatini temine yönelik amaçlarla girilmiş olduğu, 5 Temmuz 1851 tarihli bir fermanla belirtilmekteydi. BOA, Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilâyât Evrakı (A.MKT.UM), 67/74, (12/3/1267); BOA, A.MKT.UM, 71/61, (25/10/1267).

²⁵ BOA, A.MKT.UM, 62/64, (8/7/1267).

emirnâme-i sâmi-i hazret-i vekâlet-penâhileri meâl-i âlisi kârin-i zihn-i çâkerânem olmuş ve ketebe-i emr u fermân...” ²⁶

Nihayet açılacak panayırdaki tüccar ve halkın emniyeti için inzibati tedbirlerin eksiksiz olarak alınmasına yönelik tenbihat yineleniyordu: “...tüccar ve sairenin husûl-ı emniyet-i kâmileli zımnında zabıtâ-i kavîyenin istikmâline ‘itinâ ve dikkat kılınması...” ²⁷

Panayır ihdası için yapılan müracaatların önemli bir kısmını ilk kez kurulacak panayırlar oluşturmaktadır: İslimye'de (Edirne), ²⁸ Hamamayağı Kaplıcası'nda (Ladik'de), ²⁹ Preveze'de, ³⁰ Çorum'da, ³¹ Üsküdar'da (Güvercinpanayırı), ³² Kadirkavağı ile Hayvanpazarı mahallinde (Eskişehir'de) ³³ ve Sarayaltı mahallesinde (Manisa'da) ³⁴ açılanlar ilk kez ihdas olunan panayırlardan birkaçına örnektir.

İzin talepleri yukarıda örneklerine yer verildiği üzere, ilk kez organize olunacak bir panayır için istendiği gibi, önceki yıllarda kurulmaya başlanmış iken herhangi bir sebeple kapanmış olan panayırların yeniden açılması talebiyle de yapılabilirdi. Mesela, “*Sırlı saldırları sebebiyle*” bir ara kapanmış olan Uzuncaabad-ı Hasköy panayırının problemin ortadan kalkması ve emniyetin yeniden temin edilmesini müteakiben tekrar açılması için izin istenmişti. ³⁵ Benzer bir talep Karahisar-ı Şarki'de İskefser nahiyesinin Çermik panayırı mahallinden geçen nehir üzerindeki köprü bitişiğinde kurulup, bilahare iptal edilen pazar yerinin tekrar açılması için 1898 yılında yapılmıştı. ³⁶ Ustrumca kazasının Banko karyesinde “*eskiden olduğu gibi*” ibaresiyle istenen panayır ise, bir ara kurulmuş ve sonradan kapanmış

²⁶ BOA, A.MKT.UM. 71/61, (25/10/1267).

²⁷ BOA, A.MKT.UM. 67/74, (12/3/1267).

²⁸ “...İslimye panayırının kurulmasına ruhsatı havi Rumeli'nin Sağ, Sol ve Orta kollarıyla sair icâb idenlere hitâben evâmîr-i aliyye irsâli...” BOA, Hatt-ı Hümâyûn, (HAT), 669/32656, (29/Z./1237).

²⁹ BOA, DH.MKT. 559/10, (08/Ca./1320).

³⁰ BOA, A.MKT.MHM. 335/34, (23/M./1282).

³¹ BOA, DH.MKT. 843/84, (05/S./1322).

³² BOA, Y.PRK.ASK. 48/67, (29/Za./1305).

³³ BOA, DH.MKT. 1714/49, (13/Ş./1307).

³⁴ BOA, DH.MKT. 2414/42, (19/C./1318).

³⁵ BOA, HAT. 278/16371, (29/Z./1229).

³⁶ BOA, DH.MKT. 2169/90, (12/L./1316).

eski bir panayırın yeniden ihdasıdır.³⁷ Her yıl açılmaları gelenekselleşmiş olan panayırlara yakın mahallerde bu panayır öncesinde veya sonrasında bir başka panayırın yada pazarın açılması arzusu da yine sık rastlanan isteklerdendir.³⁸

Panayır organizasyonu kalabalıkların ilgisi nispetinde ve onunla doğru orantılı gelişen bir hadisedir. Dini vecibelerin yerine getirilmesi amacıyla insanların toplanması aynı zamanda alışveriş için bir fırsat sunmaktadır. Osmanlı toplumunu oluşturan Müslüman ve gayrimüslim halk din ve mezhep farklılığına bakılmaksızın ortak alışveriş mekânlarına sahip olmanın dışında; cuma, kandil, ramazan ve bayram günlerinde Müslümanlar;³⁹ yortu, paskalya ve noel gibi Hristiyan inancına göre kutsal sayılan günlerde (öncesi veya sonrasında) ise tamamen o dinin mensuplarınınca organize edilen panayırlara veya pazarlarasahiptiler.⁴⁰

³⁷ BOA, DH.MKT, 815/1, (08/Za./1321).

³⁸ Teselya'da her sene kurulan Yenişehir panayırından evvel Alasonya kasabasında da bir panayır kurulmasını halk, talep etmekteydi. BOA, DH.MKT, 2198 /31, (26/Z./1316).

³⁹ Müslüman halkın dini vecibelerini karşılamak gayesiyle toplandığı vakitlerde kurulmakta olan panayırlardan birkaçına örnek olarak şunları zikredebiliriz: Sultanbayramı panayırı (Sofulu kazasında Derbend-i Sagir karyesinde,) BOA, DH.MKT, 1021/15, (26/Ş./1323); Haraçıyayla ve Tatar panayırları (Sofulu kazasında) (BOA, DH.MKT), 1113/54, (09/B./1324); Seyyidbaba panayırı (Sultanyeri kazasında) BOA, DH.MKT, 1028/63, (06/L./1323); Cedit Alipaşa camii panayırı (Babaeski-Lüleburgaz'da) Bu panayırın geliri İslam mekteplerine aktarılmaktadır. BOA, DH.MKT, 671/47, (22/Z./1320) ve Kızıldelilekkesi panayırı (Dimetoka'da) Bu panayırda Muharrem matemi yapılması yasaklanmıştır. BOA, HAT, 294/17515, (19/Z./1241).

⁴⁰ Hristiyanlar tarafından kurulan panayırlardan birkaçı ise şunlardır; Büyüka da Manastır panayırı (Ada-i Kebir (İstanbul/Büyüka da) BOA, Sadaret Mektûbî Kalemi Nezâret ve Devâir Yazışmaları Evrakı (A.MKT.NZD), 33/90, (5/7/1267); Erenköy panayırı (Rumlar tarafından) BOA, Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Belgeleri, (DH.KMS), 21/11, (07/C./1332); Armişe manastırı panayırı (Ermenilerce) BOA, Y.PRK.ASK, 164/20, (07/C./1318); BOA, Yıldız Perâkende Evrakı Başkitâbet Dairesi Maruzât (Y.PRK.BŞK), 33/17, (12/Ra./1311); BOA, Y.PRK.ASK, 232/95, (17/B./1323), BOA, DH.MKT, 136/78, (09/Ra./1311); Konice panayırı, BOA, Y.PRK.ASK, 176/7, (02/B./1319); Hristiyanların dini bayramında üç gün süren Kandilli panayırı, BOA, Y.PRK.ASK, 173/33, (04/Ca./1319); Göksu ve Uzunçayır panayırları, BOA, Y.PRK.ASK, 174/114, (08/C./1319); Sarıyer panayırı, BOA, Yıldız Perâkende Evrakı Şehremaneti Maruzât (Y.PRK.ŞH), 5/30, (22/Ra./1312); Arnavutköy panayırı, BOA, Yıldız Perâkende Evrakı Zaptiye Nezâreti Maruzât (Y.PRK.ZB), 12/9, (17/M./1311); İstiridye panayırı, BOA, Y.PRK.ZB, 34/29, (05/Z./1321); Yenikilise panayırı (İzmir'de), BOA, A.MKT.UM, 449/89, (08/B./1277); Kalamış Ayairini kilisesi panayırı (İstanbul/Kadıköy), BOA, DH.MKT, 1650/10, (24/Z./1306); BOA, Y.PRK.ZB, 8/78, (26/Za./1308); Ortaköy manastır panayırı (İstanbul), BOA, Y.PRK.ASK, 64/43, (30/M./1308); Samatya panayırı (Ermenilerin özel dini günlerinde), BOA, DH.MKT, 1728/69, (14/L./1307); BOA, DH.MKT, 1730/9,

Osmanlı topraklarında organize edilen panayırların ekseriyetini yerli ve yabancı bütün katılımcılara açık panayırlar oluşturmaktadır. Yukarıdaki örneklerde verilmiş olan dini motifli panayırlara da pek çok başka dinden kimselerin alışveriş maksatlı iştiraki mümkün olduğundan, bunları da umuma açık panayırlar olarak zikretmek pek de yanlış olmaz. Zaten bu tip panayırlar dini ibadetlerin öncesinde veya sonrasında organize edildiğinden buraya başka dine mensup yabancı kimselerin katılımı ve alışverişte bulunmalarında da bir engel söz konusu olamazdı.

Yeni panayır veya pazar ikamesi ile her yıl rutin olarak kurulmakta olan panayırların açılma vakitleri yaklaştığında, halkın ve tüccarın rağbetini arttırmak gayesiyle panayır bölgesiyle merkezi idare arasındaki yazışmalar artmaktadır. Mesela, 1851 yılı Ağustos ayı yaklaşırken Tekfurdağı liva meclisi panayırın açılabilmesi için Sadâret makamına bir mazbata göndermişti. Mazbatada Edirne, Selanik, Bursa, İzmir, Yanya, Yenişehir ve Üsküp valilerine ve diğer münasip eyalet valilerine Sadaret makamından emirler gönderilmesi ve valilerin de kendi kazalarına bunu duyurmak suretiyle tüccarın teşviki ve panayıra katılımın üst düzeye çıkarılması; yollarda emniyet tedbirlerinin tam manasıyla eksiksiz olarak sağlanması isteniyordu. Böylece bölgedeki şehir, kasaba ve yerleşim yerlerinin gelişmesi ve kalkınmasına kurulacak panayırların olumlu yönde katkı sağlayacağı

(20/L./1307); Meryemana Kilisesi panayırı (Kadıköy'de Ermenilerce), BOA, DH.MKT, 1752/128, (03/M./1307); Meryemana panayırı (Silivri'de), BOA, HR.MKT, 85/98, (26/Z./1270); Ayazma panayırı (Paskalya kutlamaları esnasında) (BOA, A.MKT.NZD), 33/46, (29/C./1267); Güvercin panayırı (Ermenilerce), BOA, Y.PRK.ZB, 23/36, (26/Ra./1317); Tekaver panayırı (Tekfurdağı'nda), Ermeni Haçkilisesi panayırı (Tekfurdağı'nda), BOA, DH.MKT, 899/80, 07/Ş /1322; (BOA.DH.MKT), 1771/120, (01/Ra./1308); BOA, DH.MKT, 1815/24, (23/B./1308); Kilise panayırı (Dimetoka'da), BOA, DH.MKT, 1521/25, (03/Za./1305); Üsküdar Ermeni Kilisesi panayırı, (Özel günleri münasebetiyle) BOA, DH.MKT, 1642/23, (26/Za./1306); Tatavla panayırı, BOA, Y.PRK.ZB, 26/80, (06/Za./1318); Gül panayırı (Feriköy Çiftecevizler Gürcü Kilisesi'nde) BOA, Y.PRK.ZB, 22/73, (17/M. /1317); Frenklerin Gülbayramı panayırı (İstanbul/Moda'da), BOA, Y.PRK. ASK, 91/25, (19/Za./1310), BOA, Y.PRK.ASK, 170/28, (21/S./1319); Fenerbahçe ve Kuşdili panayırları, BOA, Y.PRK.ASK, 170/28, (21/S./1319); Rum Manastırı panayırı (İzmit), BOA, DH.MKT, 1192/13, (04/B./1325); Kirazlımanastır panayırı, BOA, DH.MKT, 695/58, (29/M./1321); Kuzguncuk ve Çengelköyü Rum kiliseleri panayırları, BOA, Y.PRK.ZB, 28/133, (27/R./1319); Makriköy'de Sakızağacı'ndaki Frenk Kilisesi'nde Gül panayırı, BOA, Y.PRK.ZB, 27/98, (28/S./1319); Ayayani panayırı (Maydos kasabasında), BOA, DH.MKT, 1122/10, (14/Ş./1324); Ayazma panayırı (Hristiyanların paskalya bayramları ertesinde Hasköy'de) BOA, A.MKT.NZD, 33/46, (29/6/1267).

düşünülmüyordu.⁴¹ Sadaret makamı da birtakım tedbirlerin alınması yolunda mahalli idarelere uyarı ve tenbihatlarda bulunuyordu Buna karşılık başkentin istek ve emirlerinin yerine getirilmiş olduğu valilik makamından İstanbul'a gönderilen yazılarla bildiriliyordu. Mesela, 1850 yılında Üsküp eyaleti dâhilinde bulunan tüccarın panayıra gitmeleri yönünde teşvik edildiklerini; bunun için Üsküp ve Priştine kaymakamlıklarıyla ve diğer kaza müdürleri ve ilgili bütün görevlilerin uyarıldıklarını ve gerekli ilan ve tembihatda bulunulduğunu Üsküp valisi merkeze bildiriyordu.⁴²

Bir başka belgede, İslimye panayırının kurulmasına yönelik olarak Rumeli'nin *Sağ, Sol ve Orta* kollarıyla sair gerekli yerlere “*evâmir-i âliyyeler*” gönderildiği belirtilmektedir.⁴³

Panayırlarla ilgili haberler gazetelere de yansımaktadır.⁴⁴ Esasen devlet bu tür haberlerin gazetelerde yer almasını da resmen istemektedir.⁴⁵ Gazete haberlerinin bir kısmı panayır açılmadan önceki duyuru ve ilanlara bir kısmı da panayır sonrası değerlendirmelere daırdır.⁴⁶

Panayır kurulacak yerlerin tespitinde önemli kıstaslardan birisi de ticaret noktası olmasıdır. Mesela, Osmançık kazasına bağlı Karğı nahiyesi ehemmiyetli bir ticaret noktası olarak görüldüğünden

⁴¹ BOA, A.MKT.UM, 67/74, (12/3/1267); BOA, A.MKT.UM, 62/64, (7/8/1267).

⁴² BOA, A.MKT.UM, 67/74, (12/3/1267).

⁴³ BOA, HAT, 669/32656, (29/Z./1237).

⁴⁴ “Serez panayırı...” *Ceride-i Hâvâdis*, 935, (7/L./1275), s.3; Gazetelerde benzer haberlerin sık sık yer aldığını görmekteyiz: “Silivri’de panayır kurulduğu, tüccarın ve halkın rağbet ettiği...” *Ceride-i Hâvâdis*, 805, (Gurre/S./1273), s. 2.

⁴⁵ BOA, A.MKT.UM, 67/74, (12/3/1267). Geleneksel olarak kurulmakta olan Yenice panayırına dair haberlerin *Ceride-i Havadis*’te ilânı... BOA, A.MKT.MHM, 364/35, (26/Ca./1283).

⁴⁶ Bir arşiv belgesinde gazetelerde yer alan panayırlara dair bir değerlendirme haberine şu şekilde yer verilmektedir: “Beher sene edâ olunduğu misillü bu sene-i mübâreke-de dahi Uzuncaâbâd panayırı açılıp her ne kadar satıcılar geçen seneki kadar değilse de ahz ve i’tânın kemâl-i revâcından dolayı tüccâr tâifesine haylice kesb ü ticâret hâsıl ve Filibe kâymakâmı sa’âdetlü Ma’sûk Paşa panayır-ı mezkûra giderek ikdâm ve himmetiyle hiç bir gûna uygunsuzluk zuhûr etmediğinden başka emniyet-i turuk dahi derece-i matlûba vâsıl olduğundan sînûf-ı ahâlî ve tüccâr bu yüzden memnûn ve müteşekkir bulundukları ve paşa-yı müşârun-ileyh oradan Edirne’ye azîmetle devletlü vâlî paşa hazretleriyle mülâkât ederek Filibe’ye avdet etmiş oldukları bu kere ahz olunan evrâk-ı havâdis meâllerinden müstebândır.” BOA, A.MKT.UM, 67/74, (12/3/1267).

burada bir panayır açılması istenmişti.⁴⁷ Yol güzergâhlarından Bursa-Gelibolu hattında önemli bir mevkiye bulunan Biga, 16. yüzyıldan itibaren, canlı ticaret merkezlerinden biri haline gelmişti.⁴⁸ Biga kazası dâhilinde her sene bir panayır açılmakta; panayırdan bir gün önce aynı bölgede bir de hayvan pazarı kurulmaktaydı. 1869 senesinde bölgede yaşayan Hristiyan halkın isteği doğrultusunda o tarihe kadar pazar günleri kurulmakta olan pazarın günü pazartesiye alınmıştı.⁴⁹

2. Panayır ve Pazar Arazilerinde Mekânsal ve Hukuki Düzenlemeler

Panayırların kurulduğu yerlerin bir kısmı hazine arazisi, bir kısmı ise özel mülk veya vakıf arazisidir. Devlete ait panayır arazileri müzayedelere konu olduğundan, arsa ve arazilere dair bilgiler “*müzâ-yede defterleri*”ne kaydedilmekteydi.⁵⁰ Üzerinde panayır kurulan araziler içinde devlet ricalinden hatırlı şahıslara padişah tarafından ihsan olunmuş yerler de bulunuyordu. Miras yoluyla varislere intikal eden panayır arazilerinden bu aileler, kira şeklinde gelir elde ediyorlardı. Mesela, Saray nahiyesindeki Balçık panayır yeri Baruthane Nazırı Necib Paşa'ya ihsan olunmuş ve daha sonra da çocuklarına intikal etmişti.⁵¹ Bazı şahıslar ise panayır arazileri üzerinde büyük veya küçük oranlarda hisseye sahipti.⁵² Panayır alanlarında tasarrufta bulunanların ellerine çoğu zaman devletçe “*mülknâmeler*” verilmektedir.⁵³

Vakıflara ve hazineye ait araziler üzerinde kurulan panayırlarda yer tasarruf edenlerden “*mukâta-i zemin*” adıyla, “*hâsılât-ı Öşriyyesi nispetinde*” bir miktar ücret tahsil edilirken; mirî arazi payları hazineye,

⁴⁷ BOA, DH.MKT, 1167/82, (08/R./1325).

⁴⁸ Feridun Emecen, “Biga”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), C. 6, (İstanbul: TDV, 1992), s. 137.

⁴⁹ BOA, DH.UMVM, 110/18, (13/R./1333); BOA, DH. MB. HPS. M, 19/66, (24/ R./1333).

⁵⁰ “Tolcu Mutasarrıflığı'nca istenen Karasu panayırı arsaları müzayede defterlerinin gönderilmesi...” (BOA, A.MKT.MHM), 267/46, (11/M. /1280).

⁵¹ BOA, DH.MKT, 396/27, (18/M. /1313).

⁵² BOA, A.MKT.UM. 387/19, (30/Ca./1276); BOA, A.MKT.NZD, 336/92, (13/C. /1277).

⁵³ Mesela, Zaptiye mektupçularından İbrahim Beyefendi, Karasu panayırı arazisinden bir miktarını kendisine devletçe verilen mülknâme sayesinde tasarruf etmekteydi. BOA, A.MKT.UM, 412/10, (05/Z. /1276); 422/78, (07/S. /1277).

vakıf arazi payları da ilgili vakfa ödenmekte ve mülknâmeleri buna göre tanzim edilmektedir.⁵⁴

Panayır alanlarına umumun faydasına olmak üzere bazı geçici veya kalıcı yapılar, çeşmeler, karakollar ve dükkânlar da inşa olunmaktaydı: Zaptiye mektupçularından İbrahim Beyefendinin Karasu panayırında “*mülknâme ile mutasarrıf bulunduğu arazisine*” 1859 yılında bir karakolhane inşa ettirilmişti.⁵⁵ Yine benzer bir durum Uzuncaabad-ı Hasköyü’nde yaşanmış; 1867 yılında panayır mahallinde çeşmeler inşa ettirilmiş ve bunların tezyinat ve kitabelerinin yazılacağı özel taşlar temin edilmişti.⁵⁶ Yılda iki defa Mecidiye kasabası dışında kurulan panayırın gelişmesi ve büyütülmesi için bu alana bir miktar dükkân inşa ettirilmesine karar verildiğinde, panayır mahallinde tespit olunan yerlerin dükkân inşası için satışına müsaade olunmuştur.⁵⁷

Panayır alanlarında kalıcı dükkânların bazıları doğrudan devletçe ve mahalli idarelerce inşa ettirilmekte ve bu tür dükkânların kira gelirleri *mal sandıklarına* yatırılmaktadır.⁵⁸ Panayır alanlarında mülkî amirlerce yapılan harcamalar zaman zaman hazinece karşılanıyordu. Ancak, hazineye yüklenecek bu tür masrafların merkezce hoş karşılanmadığı da anlaşılıyor: 1852’de Uzuncaabad-ı Hasköy panayırının açılış masrafları hazinece karşılanmış; ancak, *bir daha izinsiz ve gereksiz bu tür masrafların yapılmaması* yönünde merkez tarafından mahalli idare amiri uyarılmıştı.⁵⁹ Sonraki dönemlerde panayır alanlarında yaptırılan bina ve baraka masrafları genellikle belediyelerce kendi kaynaklarından karşılanmıştı.⁶⁰

⁵⁴ “Kengiri eski kaymakamı Mehmed Efendi’nin gizli olarak Yapraklı panayırı mahalli-ne yaptırdığı binanın yer bedelinin Hazine-i Celile’ye ve Hâtuniye Vakfı’na ait olması sebebiyle hâsılât-ı öşriyyesi nisbetinde mukâta-i zemînin vakfa ödenerek mülknâmesinin verilmesi...” (BOA, A.MKT.MHM), 466/67, (24/Ş./1290).

⁵⁵ BOA, A.MKT.UM, 412/10, (05/Z. /1276); BOA, A.MKT.UM, 422/78, (07/S. /1277).

⁵⁶ BOA, A.MKT.MHM, 397/9, (27/Ş. /1284).

⁵⁷ BOA, Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrakı (A. MKT. MVL), 134/76, (29/R./1278).

⁵⁸ Yapraklı panayırındaki dükkânların kira gelirleri Yozgat Mal Sandığı’na yatırılıyordu. BOA, A.MKT.UM, 268/62, (29/Ca./1273).

⁵⁹ BOA, A.MKT.MVL, 53/22, (03/Ş. /1268).

⁶⁰ Alasonya panayırında yaptırılmakta olan barakaların masrafları belediye ve maarifçe karşılanmıştı. BOA, DH.MKT, 2240/4, 21/R /1317.

Panayır alanlarındaki inşaa faaliyetlerinde yöneticilerin birtakım yolsuzlukları da görölüyordu. 1851-1855 yılları arasındaki dönemde Çankırı kaymakamı Mehmed Efendi hakkında birden çok yolsuzluk suçlamasında bulunulmuştur: zimmetine para ve mirî mallarını geçirdiği; esnaftan haksız yere para veya doğrudan rüşvet aldığı ve yerli ve yabancı tüccardan kira adı altında birtakım paralar topladığı;⁶¹ ayrıca Yapraklı panayırında hazine ve vakıf arazileri üzerinde kendi namına izinsiz-ruhsatsız olarak dükkânlar inşaa ettirdiği iddia edilmekteydi.⁶² Bu konuda yapılan soruşturmalarda söylentinin doğru olduğu anlaşılmış; Çankırı kaymakamı Mehmed Efendinin kendi namına Yapraklı panayır alanına yaptırmış olduğu bina ve dükkânlar devletçe yıktırılmıştır. Dükkânların yıkım ve enkazın kaldırılma masrafları ile dükkânları işletmek üzere önceden kira ödemiş olanların iki yıllık kira bedelleri de hazineden karşılanmıştır.⁶³

Panayır yeri konusunda zaman zaman anlaşmazlıkların ortaya çıkışı yüzünden panayır kurulan mekânların sınırlarıyla, bu yerlerin kimler elinde bulunduğunun tespiti yönünde merkezden yazışmalar eksik olmuyordu.⁶⁴ Herhangi bir anlaşmazlık durumunda panayır arazileri ve sair işlemlere dair “kuyuduna” yani eski kayıtların tutulduğu deftere bakılmaktadır: 1893 yılında, Kırkkilise sancağı Vize kazasına bağlı Saray nahiyesindeki Balçık Panayırı'nın panayır alanı sınırlarının ve kimlerin tasarrufunda bulunduğunun tespiti için

61 “Kengiri Kaymakamı Mehmed Efendi'nin Şalcı Esnafından İshak Efendi'den para aldığı ve zimmetine para geçirdiği iddiasının tahkiki...” BOA, A.MKT.UM, 186/92, (03/B./1271); Sabık Kengiri Kaymakamı Mehmed Efendi'nin zimmetine geçirdiği mirî mallarından ve diğer hususlardan dolayı hakkındaki şikayetlerin tahkikatı...” BOA, A.MKT.MVL, 82/96, (17/Ra./1273); Sabık Kengiri Kaymakamı Mehmed Efendi'nin dükkân kirası olarak bir İngiliz tüccarından bir miktar para aldığı iddiasının tahkiki...” BOA, A.MKT.MVL, 94/9, (12/Ca./1274).

62 “Çankırı Kaymakamı Mehmed Efendi'nin panayıra yaptırmakta olduğu dükkâna kereste taşıyanlara ücretlerinin ödenmesi...” BOA, A.MKT.UM, 187/57, (08/B./1271); “Çankırı sabık kaymakamı Mehmed Efendi'nin Bayraklı panayırı mahalline usûlsüz olara inşaa ettirdiği binalar ve dükkânlarla ilgili yapılan soruşturma...” BOA, A.MKT.MHM, 386/11, (24/S./1284); BOA, A.MKT.MHM, 466/67, (24/Ş./1290).

63 BOA, A.MKT.MVL, 117 /29, (01/Z./1276); BOA, A.MKT.MHM, 386/11, (24/S./1284).

64 BOA, A.MKT.MHM, 466/67, (24/Ş./1290); Mesela, böyle bir anlaşmazlık Toyla panayırının yeri konusunda ortaya çıkmış; panayır yerinin tespiti ve problemin halli istenmişti. BOA, A.MKT.MHM, 31/96, (26/C. /1267).

defter kayıtlarına müracaat olunması istenmiştir.⁶⁵ Panayır alanlarının gelirleri iltizam yoluyla mültezimlere ihale edildiğinden bu esnada tutulmakta olan *müzâyede defterleri* de herhangi bir anlaşmazlığın giderilmesinde müracaat olunan kaynaklar arasındaydı.⁶⁶ İlerleyen zamanlarda, panayır alanlarının tespiti ve sınırlarının tayininde bu tür problemlerin oluşmasının önü alınmak üzere, panayır alanlarını gösterir *haritaların* da çıkarılması yoluna gidilmiştir.⁶⁷

3. Panayır ve Pazar Yerlerinde Ekonomik Güvenlik ve Yabancı Tüccar Deneyimi: Yol Güvenliği ve Asayişin Temini

Panayırların periyodik şekilde açılması ve düzen içinde sürdürülmesine devletçe itina ve özen gösterilmektedir. Hukukî ve idarî düzenlemeler dışında panayırların kurulmasına doğrudan veya dolaylı şekilde etkisi olan unsur: yol can ve mal emniyetinin tesisi yani; güvenlidir. Devlet yüzyıllarca sadece panayır günlerinde ve mevsimlerinde değil, diğer zamanlarda da ticarî hayatın sürdürülmesini ve insanların ve malların dolaşımını kesintisiz şekilde temine çalışmıştır. Osmanlı Devleti'nde ticarî emtiânın satış noktalarına getirilmesinde ve alışveriş için gelenlerin de emniyet içinde ihtiyaçlarını görmesinde güvenlik ve asayiş *yasakçı, voyvoda, bostancıbaşı ve bekleme* tabir olunan görevlilerce temin ediliyordu.⁶⁸ Tanzimat öncesinde bostancıbaşı ve ona yardımcı olan yerel idareciler eşkiya hareketlerini önlemeye ve *elebaşlıları ile avanelerini* bölgeden uzak tutmaya gayret etmişlerdir.⁶⁹

65 “...Panayırın hududuyla kimin uhdesinde olduğunun kuyudundan ihraç ettirilerek gönderilmesi...”. BOA, DH.MKT, 239/19, (18/Za./1311).

66 BOA, A.MKT.MHM, 267/46, (11/M. /1280).

67 “Karasu panayırında tefrik ve tahrir olunacak mahallerin tanzim edilen haritasının irsali...” BOA, A.MKT.NZD, 311/52, (14/L./1276).

68 Ömer Şen, *Osmanlı Panayırları*, s. 103; Erdoğan, *Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Hafta Pazarları ve Panayırları*, s. 16.

69 Mesela Edirne Bostancıbaşı Mustafa'dan gelen 6 Ekim 1785 tarihli tahriratta; Kızanlık ve Ahyolu kadılarının yolladıkları birer ilâmda; tenkiline memur bulunduğu Çirmen eşkiyasından Kuvvet karyeli Kör Hasan ve kardeşi İdris'in ve diğer 3 avanesinin cezaları tertip ve Uzuncaabad-ı Hasköy kazasından firar eden Ak Osman ve 150 nefer eşkiya ile mücadele edilerek kesilen başlarının gönderildiği bilgisi veriliyordu. BOA, HAT, 25/1252/A, (12/Z./1199).

Çarşı ve pazarlarda rutin denetimleri ise *muhtesib* ve yardımcılarını yapmaktaydı.⁷⁰

Panayır bölgelerinde panayır mevsimleri dışındaki dönemlerde de asayiş problemleri eksik değildi. Eşkıya hareketleri zaman zaman ileri safhalara varmış ve bazı bölgeler kısmen devletin kontrolünden çıkmıştır. Devlet, yıllar boyunca bu tür problemleri gidermeye yönelik tedbirler aramıştır. Devletin başvurduğu tedbirler arasında asayiş problemlerine en etkili çareyi uygulayacağı düşünülen şahısları panayır bölgesine bu maksatla görevlendirmesiydi. 1800 senesinde Uzuncaabad-ı Hasköy bölgesindeki eşkıyanın tenkiline Trabzon eski valisi Tayyar Mahmud Paşa memur edilmişti⁷¹. Panayır bölgesine gelen-giden tüccar grupları, güvenli sayılan bölgelere kadar görevlilerin eşliğinde hareket ettiriliyordu. 1800 tarihinde Uzuncaabad-ı Hasköy panayır alanına toplanmış olan tacirlerin yol boyunca muhafazasına Tokadçıklı Süleyman ve Bostancıbaşı Ahmed Ağalar ile “tüfekçiler” eşlik etmiş ve bu tüccar grubunun sağ ve salim olarak Mustafa Paşa köprüsü denilen yere kadar emniyetle ulaşmaları temin edilmiş ve tüccar buradan da salimen Edirne'ye ulaşmıştı.⁷²

Anadolu'da 16. yüzyıl ortalarından itibaren baş gösteren ve genellikle “celalî” olarak adlandırılan zümrelerce; Rumeli'nde de savaşlar, eşkıya hareketleri ve siyasi nitelikli isyanlar sonucu çıkan karışıklıklar pazar ve panayırlar üzerinde yıkıcı etkilere sebep olmuştur. Ekim 1559'da Saruhan, Aydın ve Menteşe sancaklarındaki pazarlar; Kasım 1559'da Nablus'a bağlı Kakun köyündeki hafta pazarı; 1571'de Manavgat'ın Köprü pazarı; 1846'da Ohri sancağındaki Podgradic pazarı ile Ankara sancağındaki Mihaliçcik pazar ve panayırları; 1854'de Priştine panayırı umumi emniyetsizlik ve eşkıya baskınları dolayısıyla zarara

⁷⁰ Başkent İstanbul'da rutin denetimlerin dışında çarşamba günleri bizzat sadrazamın başkanlığında muhtesip ve maiyetinin de katıldığı genel bir çarşı-pazar denetimi yapıldı. Robert Mantran, XVI. ve XVIII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat, çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay, (İstanbul: Eren, 1991), s. 82; Ziya Kazıcı, Osmanlılarda İhtisab Mütesses-i, (İstanbul: Kültür Basın Yayın Birliği, 1987), s.42; (Semt pazarları haftanın muhtelif günlerinde kurulduğundan, çarşamba günleri yapılan bu denetimlerin yalnızca devamlı surette açılmakta olan dükkânları ihtiva ettiği anlaşılr.)

⁷¹ BOA, HAT, 66/2874/A, (09/C./1215).

⁷² BOA, HAT, 75/3120, (27/Ca./1215); BOA, Hat, 76/3141, (29/Ca./1215).

uğramış ve zaman zaman kurulamamıştır.⁷³ I. Dünya Savaşı yıllarında Batı Anadolu'da Biga panayır ve hayvan pazarına gelip gidenler sık sık bölgedeki eşkiya ve asker kaçaklarınca soyuluyor; paraları ve eşyaları da gaspediyordu.⁷⁴

Panayır alanlarının tanzim ve düzeni yanında ve belki de bundan daha önemli bir diğer husus da panayır bölgelerine bağlanan yolların güvenliğinin sağlanmasıydı. Yolların açık tutulması geçit, derbent ve köprülerin bakım ve güvenliğinin temini işi devletin mahalli idarelere yüklediği önemli görevler arasındaydı.⁷⁵ Birtakım köyler ve aşiretler bu işlerin yürütülmesi karşılığında bazı vergi ve hizmetlerden muaf tutuluyordu. Mesela, Uzuncaabad-ı Hasköy kazasının Harman-lusu köyü köprüsünün muhafazası için köy halkı “köprücü” yazılmış ve karşılığında “tekâliften/vergiler” muaf tutulmuştur.⁷⁶ 1812 senesinde Uzuncaabad-ı Hasköy kazası Kuruçeşme köyü reayası, Kuruçeşme derbendini muhafaza ile köprüleri tamir ettikleri gerekçesiyle *avâ-rız, nüzûl ve tekâlif-i saireden* muafiyetlerini sağlayan 1790 tarihli “*emr-i şerif*”in yenilenmesini talep etmişlerdi.⁷⁷ Bu dönemde Uzuncaâbad-ı Hasköy kazası ahalisi Sakız'da bulunan askerin ulûfesini de sağlamaktaydı.⁷⁸ Panayır alanları ile ulaşım yollarının bakım ve onarımı da yine bölgede yaşayan halka ihale olunmuştu ve oradaki köylerin bir kısmı düzenli şekilde yolların açık kalmasına çalışıyordu. Mesela, 1863'de Pazarcık (Hacıoğlupazarcığı) panayırı öncesinde Varna ile Pazarcık arasındaki yolların çalılardan temizlenmesini ve düzeltilmesini idarecilerin gözetiminde bölge halkı yapmıştı.⁷⁹

⁷³ Erdoğan, *Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Hafta Pazarları ve Panayırları*, s. 16; 113; 137.

⁷⁴ 30 Nisan 1919 tarihinde Ovacık köyünden Biga pazarına gelmekte olan kadın ve erkek yolcuların paraları üç kişi tarafından gasp edilmiş, şikâyet üzerine gaspçıların yakalanması için takibata girilmişti. BOA, Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, Asayiş (DH.EUM.AYŞ), 6/65, (29 /B./1337).

⁷⁵ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Güçer, “16.-18. Asırda Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Politikası” s. 9-15.

⁷⁶ BOA, HAT, 280/16637, (29/Z./1223); BOA, HAT, 277/16289, (29/Z./1227).

⁷⁷ BOA, HAT, 277/16289, (29/Z./1227).

⁷⁸ 1823 senesinde halk, Sakız askerinin ulufesini sağlayacak güçlerinin bulunmadığı gerekçesiyle bu yükümlülüğten muafiyetlerini talep etmişlerdi. BOA, HAT, 914/39915/C, (15/Ca./1238).

⁷⁹ BOA, A.MKT.MHM, 262/45, (14/Za./1279).

Panayır vakitleri yaklaştığında merkezden ve vilayetlerden panayır bölgesi idarecilerine ve asayiş teminle görevli olanlara yazılan emirnamelerin sayılarında artışlar olmaktadır. Genellikle geniş hacimli panayır alanlarına takviye güvenlik gücü temini, panayır kurulmazdan evvel yapılmaya başlayan bir faaliyetti. Panayır bölgelerindeki eşkıya tenkili için bölgeye tayinleri yapılan “kudretli yöneticilere” asker, uygun mühimmat, silah desteği ve tahsisat sağlanıyordu. 1798 yılında Uzuncaabad-ı Hasköy civarındaki eşkıyanın takibine Binbaşı Timur Bey gönderildiğinde askerin ülufeleri Köstendil ve Siroz kazaları bakayasından karşılanmıştı.⁸⁰ Uzuncaabad-ı Hasköy panayırının güvenliğini sağlamak üzere çoğu zaman Sofya ve Edirne merkez ve sair yerlerden takviye olarak birkaç bölük süvari askeri getiriliyordu.⁸¹ 1803 yılında oluşturulan kuvvetlere asker, erzak, mühimmat ve top desteği Edirne vilayetinden sağlanmıştı.⁸² Bu faaliyet çoğu zaman bölge esnafı ve tüccarının talebi doğrultusunda gerçekleşiyordu. Tedbirlerin yeterli olması ve idarecilerin bu yolda işi ciddi tutmaları durumunda alışverişini huzur içinde yapacak olan panayır bölgesi halkıyla, kazanç sağlayacak tüccar kesimi, duydukları memnuniyeti dile getirmekten de geri kalmıyordu.⁸³

Azınlıklarca kurulmakta olan dinî nitelikli panayırlarda güvenlik tedbirlerinin alınmasına günler öncesinden başlanıyordu. Bu hususta Alemdağ panayırı,⁸⁴ Armişe panayırı,⁸⁵ Arnavutköy panayırı,⁸⁶ Ayazma panayırı⁸⁷ ve Balıklı panayırı⁸⁸ gibi panayırlarda, diğer panayırlara nispetle alınan tedbirler daha üst düzeydeydi. Özellikle

⁸⁰ BOA, HAT, 76/3128, (05/B./1215).

⁸¹ 1859 senesinde açılacak olan Uzuncaabad panayırında asayişin sağlanması için Sofya'dan panayır bölgesine bir kaç bölük süvari askerinin sevki istenmişti. BOA, A.MKT.MHM, 139/10, (23/M./1275).

⁸² BOA, HAT, 82/3392, (04/N./1218).

⁸³ “Açılışı yaklaşan Uzuncaabad-ı Hasköy panayırı mahallinde alınan güvenlik tedbirlerinden duyulan memnuniyet...” BOA, A.MKT.MHM, 342 /92, (10/Ca./1282).

⁸⁴ BOA, Y.PRK.ZB, 11/109, (29/Z./1310).

⁸⁵ BOA, Yıldız Mütenevvi Marûzat Evrakı (Y.MTV), 278/143, (25/B./1323).

⁸⁶ BOA, Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhasebe (BOA, DH.EUM.MH), 241/30, (08/Ş. /1328).

⁸⁷ BOA, Y.PRK.ZB, 30/23, (07/C. /1319).

⁸⁸ BOA, DH.EUM.AYŞ, 8/115, (19/Ş./1337).

*Alemdağ ve Armişe panayırlarında Ermenilerce zaman zaman çıkartılan problemlerin önü alınmak amacıyla tedbirler sıkılaştırılıyordu.*⁸⁹ Özellikle savaş yıllarına rastlayan dönemde Yunanlı ve Rumların *Balıkli panayırında yol açtığı asayiş problemleri, bu tür panayırlarda güvenliğin ne derecede önem arz ettiğini göstermesi açısından son derece önemliydi.*⁹⁰

Panayırların intizam ve düzen içinde sona ermesinden duydukları memnuniyetlerini, bölge esnafı ile muhtelif yerlerden gelmiş olan tüccar ve ziyaretçiler, bölge valileri aracılığıyla padişaha bildiriyorlardı.⁹¹ Panayırları takiben bölgeden merkeze raporlar gönderiliyordu. Raporlarda genellikle “panayırın asayiş içinde tamamlandığı ve tüccar ile ziyaretçilerin sükûn içinde geri döndükleri” belirtiliyordu.⁹² Bazı raporlarda - Cisir-i Ergene panayırına dair gönderilen raporda olduğu gibi- padişah için halkın yaptığı hayır ve dualardan bahsediliyordu; “Bir haftadır devam eden Cisir-i Ergene panayırının vukuatsız olarak bittiği ve halkın meskenlerine çekildiği ve bu vesile ile de padişaha dualarda bulunduğu...”⁹³ Tüccarın padişaha duacı olması genellikle *asayişin muntazaman sağlanmış olmasından dolayı panayırlara katılımın fazla olması ve alışverişin bereketli geçmesinden duyulan memnuniyetin*

⁸⁹ “Alemdağı panayırının açıldığı ve gerekli tedbirlerin alınması...” BOA, Y.PRK.ZB, 11/109, (29/Z./1310); “Alemdağı panayırının açılışı esnasında Ermenilerin toplanarak olay çıkarmasına meydan verilmemesi...” BOA, A.MKT.MHM, 629 /2, (20/Ra./1314); “Armişe panayırında asayişin yolunda olduğu...” BOA.Y.MTV, 278/143, (25/B./1323).

⁹⁰ “Balıklı panayırı sebebiyle toplanan Yunanlı ve Rumlar’dan silah atmak suretiyle asayiş ihlal eden ve hadiselerin çıkmasına sebep olan yedi Rum’un yakalanarak Divan-ı Harb-i Örfi’ye izam edildiği. Balıklı panayırı için her türlü inzibat tedbirinin alındığı...” BOA, DH.EUM.AYŞ, 8/115, (19/Ş./1337); “Balıklı panayır hadisesinin Galatalı Arap Himmet tarafından çıkarılmadığı iki Rum ailenin birbiriyle olan münazaasına jandarma devriyesinin müdahale etmesinden çıktığı...” BOA, DH.KMS, 65/43, (18/N./1340).

⁹¹ Filibe kazasına tabi İstanimaka kasabasında düzenlenen panayırın huzur ve asayiş içinde sona ermesi sebebiyle, intizam ve emniyetin temininden dolayı ahali, esnaf ve tüccar valiliğe ve saraya birer teşekkürnâme yollamışlardı. BOA, A.MKT.MHM, 423/95, (28/C./1285); Bazen de görev yapanlara teşekkür ediliyordu. Mesela, Uzuncaova panayırında süvari Mirliya İsmet Paşa’nın muamelesinden dolayı bir grup tüccar teşekkür içeren bir “mahzar” vermişlerdi. BOA, A.MKT.MHM, 315/52, (21/Ca./1281).

⁹² “Ağustosun on beşinde Dedeğaç’ın Doğanhisar ve yirmisinde Tırnova’nın Çernagor panayırına gelen tüccar ve ziyaretçilerin asayiş ve sükûn içerisinde gelip döndükleri.” BOA, DH.MKT, 1118/66, (02/Ş./1324).

⁹³ BOA, DH.MKT, 956/52, (08/Ra./1323).

ifadesiydi.⁹⁴ Çünkü asayişsizlik sebebiyle halkın rağbetinin azlığı ve bu yüzden panayırın tüccar açısından verimsiz geçmesi olağan hadiselerdendi. Kosova vilayetinden gönderilen bir tahrirde; “*Köprülü panayırının ahalinin çokluğuna rağmen, asayişsizliğin getirdiği tedirginlikten dolayı az bir alışverişle dağıldığı*”⁹⁵ belirtiliyordu.

Tüccar, panayırlardan kazanç temin ettikçe, alınan inzibatî ve sair tedbirlerden duyduğu memnuniyeti İstanbul'a gönderdiği yazılarla nasıl belirtiyor idiyse; zaman zaman, kurulan panayırların halka ve tüccara yeterince duyurulmamasından kaynaklanan ilgisizlikten; emniyet tedbirlerinin yetersizliğinden veya kendisine yapılan kötü muameleden duyduğu kızgınlığı ve endişeyi şikâyetten de geri durmuyordu. Özellikle, asayişin sağlanamadığı iddiasıyla yapılan şikâyetler yüzünden gerekli önlemleri almakta kusuru görülen memur, asker veya yöneticiler zaman zaman görevlerinden azledilerek yerlerine, daha muktedir olacağına inanılan kişiler atanıyordu.⁹⁶

Halkın ve tüccarın duydukları endişe dolayısıyla panayırlarda polis ve jandarma dışında geçici surette görevliler istihdamı da alınan tedbirler arasındaydı. Geçici istihdam olunanlar “*neferât-ı muvazzafa*” dışından seçiliyor ve hizmetlerine karşılık kendilerine, maaş ödeniyordu. Bu tür güvenlik amaçlı istihdamlar geçici olup, hizmetleri panayır süresiyle sınırlıydı.⁹⁷ Panayır mevsimlerinde ihtiyaç duyulması halinde, asker ve polis gücünün aslî görev bölgeleri haricindeki panayırlarda görevlendirildikleri de oluyordu. Bu esnada maaşları dışında polisler “*yolluk*”,⁹⁸ askerlere de “*ekmek tahsisi*” yapılıyordu.⁹⁹

⁹⁴ “Babaeski’de açılan panayırdaki alışverişin çok olması dolayısıyla halkın padişaha dualar ettiği...” BOA, DH.MKT, 835/62, (12/M./1322).

⁹⁵ BOA, DH.MKT, 729/9, (29/Ra./1321).

⁹⁶ “Adapazarı zabıta memuru Hüseyin Hilmi Bey’in inzibatı temin hususunda aczi görüldüğünden açığa çıkarılmış ve yerine bir başkasının görevlendirilmek üzere araştırıldığı ...” BOA, DH.İD, 67/-1 /23, (22/L. /1328).

⁹⁷ Zile panayırının açılışında üç aylığına muvakkaten istihdam olunan Kır Serdarlarına maaşlarının ödenmesi ve neferat-ı muvazzafa istihdam edilmemesi isteniyordu. BOA, Sadaret Âmedî Kalemi Defterleri (A.AMD), 85/65 (1274).

⁹⁸ Arnavutköy panayırının asayişini temin için görevlendirilmiş olan polis gücüne maaşları dışında yol ücretleri de ödenmişti. BOA, DH.EUM.MH, 241/30, (08/Ş./1328).

⁹⁹ Cuma-i Atik panayırının muhafazası için kullanılacak askerlere ekmek tahsisi münasip bulunmuştu. BOA, A.MKT.UM, 566/71, (20/Za./1278).

Emniyet ve asayişin temininde bölgenin mülkî erkânı ile jandarma kumandanlığı daimî suretle irtibat halinde bulunuyordu.¹⁰⁰ Panayır yerlerinde alınan tedbirlerin umumî denetiminden bölge vali ve mutasarrıfları sorumluydu. Teftişlerin sıklıkla ve uzun süreli yapılması gerektiğinden yöneticiler, panayır alanına hareketlerinde yerlerine vekiller tayin ediyor ve çoğu zaman da panayırın kapanışına kadar işleri, atadıkları vekiller icra ediyordu.¹⁰¹ Panayır mevsimlerinde bölgenin mülki idarecilerinden gösterdikleri başarılar dolayısıyla daha yüksek rütbelerle taltif olunanlar olduğu gibi,¹⁰² daha sonraki zamanlarda, yüksek mevki ve makamlara yapılacak atamalar ve tayinler esnasında, önceki başarısından dolayı “*kayırılacak*” olanlar da bulunuyordu. 1856 yılında Uzuncaabad-ı Hasköy panayırının düzenlenmesindeki hizmetlerinden dolayı kendisinden hoşnut kalınmış olan Filibe eski kaymakamı Adil Paşa'nın ileride bir başka memuriyetle “*kayırılacağı*” belirtilmekteydi.¹⁰³

Panayır mahallerine ulaşan yollar emniyet güçlerinin öncelikli tedbir alacağı yerler arasındaydı. Çünkü genellikle tüccar ve ziyaretçiler panayır alanına gelirken veya dönerken تنها yerlerde eşkıya saldırısına maruz kalıyordu. Mesela, 1853 senesinde Sultanyeri kazasına bağlı Gülcüler köyünden Pehlivan Bekir ve avanesi, Dimetoka'da kurulan Seyyidbaba panayırına gitmekte olan tüccara saldırmış ve kendilerine mukavemet eden askerlerden birkaçını da yaralamışlardı.¹⁰⁴

¹⁰⁰ “Jandarma heyetinin mülkiye ile irtibatının temininin nazar-ı dikkate alınması...” BOA, DH.İD. 67/-1 /23, (22/L./1328).

¹⁰¹ “Uzuncaabad panayırına giden Filibe Kaymakamının Bekir Paşa'yı yerine vekil bırakması hakkında mütalaasını bildirmesi...” BOA, A.MKT.NZD, 91/83, (23/Z./1269); “Uzuncaabad panayırına gidecek olan Filibe mutasarrıfı yerine Filibe Mal Başkati-bi'nin vekil tayin olunması...” BOA, A.MKT.UM, 427/46, (02/Ra./1277); “Uzuncaabad panayırına gidecek olan Filibe mutasarrıfının dönüşüne kadar yerine, Mîrimirandan Bekir Paşa'nın veya Redif Süvari Miralayı Yakub Bey'in vekil tayin edilmesi...” BOA, A.MKT.UM, 426/1, (22/S./1277); “Âsayiş, tahsilât, muhacirlerin iskânları ve diğer hususları takip etmek için sık sık kaza ve nahiyelere giden Filibe mutasarrıfına Asâkir-i Redife Süvari Miralayı Yakup Bey'in vekil tayini...” BOA, A.MKT.UM, 566/15, (19/Za./1278).

¹⁰² Başarılı hizmetlerinden dolayı Uzuncaabad-ı Hasköy kazası müdürü Yenîpaşa-zade Mustafa Tayyar Bey'e, Kapıcıbaşılık rütbesi tevcih olunmuştu. BOA, A.MKT.UM, 201/93, (03/Za./1271).

¹⁰³ BOA, A.MKT.UM, 258/65, (24/S./1273).

¹⁰⁴ BOA, A.MKT.MVL, 66/99, (19/Ra./1270).

Karşılaşılan problemler ve çözüm yolları açısından Uzuncaabâd panayırlarından birtakım örnekler vermek yerinde olacaktır: Filibe Sancağı'na bağlı Uzuncaabad-ı Hasköy panayırı her yıl geleneksel olarak kurulan bir panayırdı. Panayır mevsimi geldiğinde, huzur ve emniyet içinde açılması ve sürdürülmesi için inzibatî tedbirler alınırdı. Bu tedbirlerin başlıcası, Filibe'ye ulaşım yollarının emniyete alınması ile panayırda denetim ve gözetim yapılmasıydı. Bu görev, Edirne bölgesinde bulunan “*Süvâri Asâkir-i Hassâ-i Hasene-i Şahâne*”ye ait birliklerce yürütülüyordu. Panayır mevsimi geldiğinde Filibe'ye asker sevki için emirler verilirdi. Bir kısım asker yol güzergâhında nöbette bırakılırken, bir kısmı da panayır alanında konuşlanırdı. Askerî tedbirlerin alınması panayır alanına gelen ve giden yerli ve yabancı tüccar temsilcilerince memnuniyetle karşılanmaktaydı. Panayırların güvenliğinin sağlanmasında hizmeti görülenler bölge halkı ve tüccar tarafından daima teşekkürlerle karşılanmıştır. Çoğu zaman da mahalli meclislerce yazılan teşekkür arizaları bölge valileri tarafından padişaha arz edilmektedir. Bu durum panayır mevsimi sonunda yazılan çok sayıdaki teşekkür mektuplarıyla da dile getirilmekteydi. Mesela, 1852 senesinde Uzuncaabad-ı Hasköy panayırının emniyet tedbirleri Edirne'deki Hassâ-i Şahâne'den gönderilen Binbaşı Nuri Efendi'nin komutasındaki süvarilerce sağlanmıştı. Birlik, gerek yollarda ve gerekse panayır alanında devriye gezerek panayırın huzur içinde gerçekleşmesini sağladığından, panayır kapandıktan sonra yerli ve yabancı tüccar memnuniyetini ve teşekkürünü bir mektupla Edirne valiliğine bildirmişti. Mektupta, Edirne Valisi Mehmed Paşa, Filibe kaimakamı Adil Paşa ile kumandan Binbaşı Nuri Efendi aracılığıyla padişah hazretlerine teşekkür ediliyordu.¹⁰⁵

Rumeli Eyaleti'nde Yergöğü kasabasında ilki Haziranın 29'unda ve ikincisi de Ağustosun 15'inde olmak üzere her yıl iki ayrı zamanda panayır kuruluyordu. Panayırların muhafaza ve emniyeti bölgedeki askeri birliklerce sağlanıyordu. Askerî birliğin emniyet tedbirleri özellikle panayırların açıldığı dönemlerde çok daha önem arz ediyordu. Nitekim Yergöğü halkı adına Rumeli Ordu-yı Hümayûnu Komutanı Kaimakam İsmail Paşa'ya “*bölge memuru Valiano*” imzasıyla

¹⁰⁵ BOA, İrade Dâhiliye (İ. DH.) 16108; BOA, İ. DH. 16539, (16/Ra./1269).

yazılan 1 Eylül 1855 tarihli mazbatada; Yergöğü Tabur Komutanı Kaimakam Yakup Bey'in, “*şekâvet ve uygunsuz işlerle meşgul*” birtakım kim-seleri bölgeden uzaklaştırmasından ve bu defa açılan iki büyük panayırın emniyetini sağlamakta gösterdiği başarı ve maharetinden dolayı bölge halkının teşekkürleri sunulmuş; bundan sonra da tedbirlerin devamı talep edilmişti.¹⁰⁶

Her yıl kurulan geleneksel panayırlardan birisi olan Zile panayırının açılma mevsiminde bölgenin ve panayırın güvenliğini Sivas'tan Zile'ye gönderilen birkaç bölük Nizâmiye askeri sağlıyordu. 1852 senesinde panayır için tehlike arzeden ve bölgede toplanan “*eşkiya makûlesi*” Sivas'tan gelen kuvvetin aldığı inzibatî tedbirlerle bertaraf edilmişti. Bu sebeple 1853 senesinde panayırın güvenliği için önceki yıllardaki kadar askerin görevlendirilmesine gerek görülmemiş; Zile'deki Zaptiye'ye, Sivas'tan birkaç takviye ve başlarına da bir çavuş atanmasıyla iktifa edilmişti.¹⁰⁷

Eşkiya hareketlerini önlemekle görevli olanların halka ve tüccara zulüm yaptıkları veya doğrudan doğruya eşkiyalık yaptıkları gerekçesiyle zaman zaman şikâyetle maruz kaldıkları da görülmektedir. Mesela, 1801 senesinde Tokadçıklı Süleyman Ağa'nın bölge halkına ve tüccara mezalim yaptığına dair şikâyetle bulunulmuş ve tahkikat sonunda suçlamanın doğruluğu anlaşılarak, görevinden el çektilirilmiş-tir.¹⁰⁸ Bir başka problem de eşkiya tehlikesinin bertaraf edilmesinde görevli askerlerin doğrudan eşkiyalara katılmalarıydı. 1803 senesinde Ahmedbeyli köyüne sığınmış olan bir kısım eşkiyanın bölgeden uzaklaştırılmaları için Uzuncaabad-ı Hasköy'den gelen süvarilerden 8'i eşkiyalara katılmıştı.¹⁰⁹ Eşkiyalık suçuyla tutulanlar genellikle “*kü-reğekonulmakla*” cezalandırılıyordu.¹¹⁰

Osmanlı panayırlarına yerli tüccar dışında Bulgar, Acem, Afgan ve pek çok da Avrupalı tüccar katılıyordu.¹¹¹ “*Avrupa tüccarı*, “*Acem*

¹⁰⁶ BOA, İ. DH. 21434, (21/M./1272).

¹⁰⁷ BOA, İ. DH. 16539, (Gurre/Ra./1269).

¹⁰⁸ BOA, HAT, 69/2925/E, (03/Ca./1216); BOA, HAT, 69/2925/G, (03/Ca./1216).

¹⁰⁹ BOA, HAT, 82/3392, (04/N./1218).

¹¹⁰ Vodine, Karaferye ve Uzuncaâbad taraflarından tutulan 17 kişi kürek cezasına çarptırılmıştı. BOA, HAT, 694/33463/B, (24/Ca./1251).

¹¹¹ BOA, Sadaret Dîvân-ı Hümâyûn Kalemi Düvel-i Ecnebiye Evrakı (A.DVN.DVE),

tüccarı” veya “*Hindistan tüccarı*” gibi özel sıfatlarla tanımlanan yabancı tüccarın panayırlara iştiraklerinde kendilerine, birtakım güvenceler ve imtiyazlar devletçe tanınmıştı. Yabancı tüccarın, kendilerine tanınmış haklardan yararlanması noktasında meydana gelebilecek aksaklıklar, yine devletin denetim ve gözetimindeydi. Devlet, problemlere karşı her ne kadar tedbirler almakta ise de bu tedbirler çoğu zaman tüccarın şikâyetlerini önlemeye yeterli olmamıştır. Eşkîya hareketlerine zaman zaman yabancı tüccar da maruz kalıyor, hatta mallarının gasp edilmesi dışında kaçırılıp öldürülüyordu. Mesela, 1862 yılında İranlı tüccar Abdüssamed Ağa, Ayvalık ve Kemer arasında Kerem köyünde eşkıya baskınına uğramış, kendisi katledilirken karısı kaçırılmış ve eşyaları, nakid ve senetleri ise gasp edilmişti.¹¹² Bir başka hadisede ise Bulgaristan vatandaşlarından tüccar Konstantin Trikof, ticaret için Silivri panayırına hareket halindeyken eşkıya tarafından bir baskında öldürülmüştü. Devlet, öldürülen tüccarın ortada kalan eşya ve hayvanlarını sattırarak bedelini Bulgaristan'daki ailesine teslim edilmek üzere Şarkî Rumeli Kethüdalığı'na göndermiş; aynı zamanda katillerin yakalanması yönünde aldığı tedbirlere dair Bulgaristan'a da bilgi vermişti.¹¹³

Yabancı tüccar, karşılaştığı herhangi bir kötü muameleyi veya hak gaspını derhal şikâyetle; konsoloslukları aracılığıyla hükümetten zararının tazminini istiyordu. Mesela, Rusya Ortaelçisi; Rus reayasından bazı tacirlerin İslimye panayırından Dersaadet'e dönüşlerinde İslam tüccarları önlerine çıkararak münazaa ve silahlarla darp ve tehdit ve hayvanlarını alıkoymalarından bahisle, bu tecavüzü yapan Hakkaklar Çarşısı'nda bulunan Hakkâk İsmail ve Kuşakçılar Hanı'nda bulunan Molla Mehmed ile Hacı Ali'nin ibret için cezalandırılmalarını talep etmiştir.¹¹⁴

Yabancı tüccarın anlaşmalardan doğan hakları arasında mal, can, ırz ve namusunun korunması, serbest ticarete bulunabilmesi gibi

26/-B/1, (12/B./1278); BOA, Sadareti Mektubî Kalemî Deavî Evrakı (A.MKT.DV), 200/82, (26/S./1278); BOA, A.MKT.NZD, 336/25, (08/C./1277).

¹¹² BOA, A. DVN.DVE, 26/-B/1, (12/B./1278).

¹¹³ BOA, Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemî (DH.MKT.), 53/6, (09/Z./1311).

¹¹⁴ BOA, HAT, 226, (29/Z./1210).

hususlar dikkate alınarak, herhangi bir zarar-vukuunda devletçe tazmini gerekiyordu. 1813 senesinde Sırp-Osmanlı mücadelesinden dolayı kapanmış olan Uzuncaabad-ı Hasköy panayırı, ancak Sırplı tehlikesi bertaraf edildikten sonra açılabilmişti. Korkuyu gidermek ve panayıra katılımı teşvik için Çirmen mutasarrıfı Bekir Paşa, halka ve tüccara “zarar vukû’unda tazmin garantisi”¹¹⁵ vermişti. 1845 yılında yaşanan bir başka hadisede de; Uzuncaabad-ı Hasköy panayırına katılmış olan Avrupa tüccarından *Ace Dobre*, kendisi ve hizmetkârlarına zorluk çıkarıldığı iddiasıyla yaptığı şikâyet üzerine, Uzuncaabad-ı Hasköy naibine, “Avrupa, Acem ve Hindistan tüccarına verilen hakların iadesi” yönünde bir ferman gönderilmişti.¹¹⁶

Yabancı ülke tüccarının katıldıkları panayırılarda yerli tüccarın şikâyetine veya yerel yöneticilerin engellemelerine maruz kaldıkları da oluyordu. Mesela, Afgan ahalisinden Gülyağcı Veli Mehmed’in Uzuncaabad-ı Hasköy panayırından zorla çıkarılması/kovulması ve panayır alanında açmış olduğu dükkânın mutasarrıf tarafından yıktırılmasının yerli Hristiyanların yaptığı bir şikâyete dayandığı ve Afganlı Mehmed Efendi’nin bu olaydan dolayı 20.000 kuruş zarara uğradığı yapılan tahkikat sonucunda anlaşılmıştı.¹¹⁷ Böyle durumlarda, yukarıda da bahsedildiği üzere devlet doğacak zarar ve ziyani karşılıyordu. Bazen yabancı ülke tüccarı ile Osmanlı vatandaşları arasında oluşan alacak-verecek meselelerine de devletçe müdahalelerde bulunulmaktadır. Mesela, Hacı Halil Efendi adlı Osmanlı vatandaşının, İran tebeasından olup Uzuncaabad’a bağlı Hasköy’de oturan Hacı Hüseyin Erraci ile Hacı Ali Naki’de olan alacağının tahsiline devlet müdahale ederek, borcun sahiplerine ödenmesini sağlamıştı.¹¹⁸

Yabancı tüccarın malını gümrüklerden geçirirken kötü muameleye maruz kaldığı veya kendilerinden haksız taleplerde bulunulduğu yönündeki şikâyetleri de eksik olmuyordu. Çoğu zaman tüccar; gümrük memurlarının “mükerrer gümrük” talebinde bulunduklarını

¹¹⁵ BOA, HAT, 278/16371, (29/Z./1229).

¹¹⁶ BOA, Sadaret Divan-ı Hümayûn Mühimme Kalemî (A.DVN.MHM), 3/48, (29/Z./1262).

¹¹⁷ BOA, A.MKT.NZD, 336/25, (08/C./1277); BOA, A.MKT.UM, 436/79, (04/Ca./1277); BOA, A.MKT.UM, 444/5, (09/C. /1277).

¹¹⁸ BOA, A.MKT.DV, 200 /82, (26/S./1278).

ve ödemeye yanaşmayanların mallarına keyfi olarak el konulduğunu iddia etmektedir. Devlet bu gibi şikâyetlerin aslını araştırmakta ve gerekli müdahaleleri yapmaktadır.¹¹⁹

Komşu ülke panayırlarına gitmekte olan yerli ve yabancı tüccarın seyahatlerinde de devlet birtakım müdahale ve tedbirlere başvuruyordu. Osmanlı sınırları dışındaki panayırlara gitmekte olan yabancı uyruklu tüccarın ülkeden transit geçişlerinde devletçe herhangi bir engel çıkarılmadığı görülmektedir. Mesela, Almanya'nın *Leipzig panayırına* katılmak isteyen İran vatandaşlarından İsmailzade Hasan Efendi'ye transit seyahat müsaadesi verilmişti¹²⁰. Osmanlı panayırlarına katılan yerli Müslüman ve gayrimüslim tüccarın bazen Avrupa panayırlarına da iştiraki sözkonusu oluyordu. Bazen devlet müdahalesiyle bu girişimler engellenmektedir. 1899'da Kosova'daki Kurşunlu panayırına gitmek isteyen Osmanlı vatandaşlarına hududu geçiş müsaadesi verilmemiştir.¹²¹ Ancak bu durumun siyasî sebeplere bağlı geçici bir engelleme olduğu anlaşıyor.

Ülke hudutları üzerinde veya yakınında yer alan şehir ve kasabalar savaşlar dolayısıyla zaman zaman toprak kazanımları veya kayıplarıyla ülkeler arasında el değiştirmektedir. El değiştiren sınır kasabalarının içinde zaman zaman geleneksel olarak panayır kurulan kasabalar da yer alabiliyordu. Panayır kurulan kasabaların ülkeler arasında el değiştirdiği dönemlerde bile panayır organizasyonlarına devam edildiği ve panayır alanlarına mümkün olduğunca sınırlar arasında halkın ve tüccarın geçişinin, istisnai örnekler dışında, engellenmediği de bilinmektedir.

Ancak, farklı milletlerin iştiraki yüzünden zaman zaman panayır alanlarında oluşan asayiş problemleri uluslararası nitelikte anlaşmazlıkları da beraberinde getiriyordu. Mesela, Avusturya hâkimiyetine

¹¹⁹ Mesela, Selanik'te yaşayan Avusturya tebasından Aviprino Dimitriyo, Uzuncaâbad-ı Hasköy panayırına getirmekte olduğu mallarının Gelibolu gümrüğünce alıkonulmasını şikâyet dilekçesiyle hükümete bildirmiş; hükümet de gümrük görevlilerinden, adı geçen şahsın elinden alınacak bir senet mukabilinde denklemin kendisine iadesini istemiştir. BOA, HR.MKT, 36/72, (09/Za./1266).

¹²⁰ BOA, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Seyrüsefer Kalemi (DH.EUM.SSM), 28/28, (22/Za./1336).

¹²¹ BOA, DH.MKT, 2214/3, (13/S./1317) .

geçtiği dönemde, Vir karyesinde her yıl kurulmakta olan panayıra 1852 yılında katılmış olan Hersek ahalisinden Mustafa adındaki şahıs, panayırdaki gasp suçu işlediği iddiasıyla Avusturya Devleti memurlarınca tutuklanmıştır. Avusturya kanunlarına göre yirmi sene “*pran-ga-bend*” cezasına çarptırılan bu şahsın yargılanması, Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında küçük çaplı siyasi bir krize de yol açmıştır.¹²²

Kara ve deniz yoluyla seyahat edenlerin “*mürûr tezkiresi*” göstermesi mecburiyeti panayır alanlarına gidenler için de uygulanıyordu. Bu konuda uygulamanın oldukça katı olduğu, “*mürur tezkiresi nizamı-na*” uyulması hususundaki ısrardan ve tezkiresiz olarak panayıra gitmiş olanların iadelerinin istenmesinden de anlaşılmaktadır.¹²³ Zaman zaman panayırlara gidişlerde mürur (/geçme/geçiş) tezkiresi uygulamasında kolaylık gösterilmesi yönünde halktan talepler gelmektedir. Mesela, Silivri halkı bir önceki panayır mevsiminde uygulanan katı muamelenin panayırlara katılımda zorluklara sebep olmasından dolayı, 1892 senesinde Silivri panayırına gideceklerin “*mürûr tezkiresi göstermeye mecbur tutulmamaları*” yolunda talepte bulunmuşlardı.¹²⁴

Yolcuların üzerlerinde taşımak ve istendiğinde göstermek mecburiyetinde oldukları bir diğer evrak da “*nüfus tezkiresi*” idi. Bu evrağı ibraz edemeyenlerin yolculuk yapmalarına izin verilmiyordu. 1904 senesinde Sapanca panayırına gitmek üzere Adapazarı'ndan trene binecek çok sayıdaki tüccara “*nüfûs tezkireleri*” olmamasından dolayı zorluk çıkarılmış; birçok yolcu bu yüzden trene bindirilmemişti.¹²⁵ Panayırlara gitmek isteyenlere ulaşımda gösterilen bu tür zorlukların panayır hasılatını olumsuz yönde etkileyeceğini düşünen mahalli

¹²² Şahsın isnat edilen suçu işlemesi halinde bile ancak kendi kanunlarına göre yargılabileceğini ileri süren Osmanlı Devleti derhal tahliyesini ve teslimini talep etmiştir. Ancak, 20 yıllık cezasını çekmeden şahsın tahliye ve tesliminin mümkün olamayacağına ısrarcı olan Avusturya makamlarının bu tavrı karşısında meselenin halli için girişimlere devam olunmuştur. BOA, Hâriciye Nezâreti, Mektûbî Kalemi Evrakı (HR. MKT), 59/78, (12/Ş./1269).

¹²³ “...Silivri panayırına kara ve deniz yoluyla gelecek olanlardan tezkiresi bulunmayanların iade olunacağı...” BOA, A.MKT.UM, 499/7, (07/Ra./1278); “...Mürûr tezkiresi olmayan şahısların Silivri’de açılacak panayıra gönderilmemeleri veya iadeleriyle Mürûr Tezkiresi Nizamı’na uyulması...” BOA, A.MKT.NZD, 368/99, (25/Ra./1278).

¹²⁴ BOA, DH.MKT, 2003/60, (26/S./1310).

¹²⁵ BOA, DH.MKT, 890/58, (11/B./1322).

yönetimler ve tüccar ile işletme gelirlerinin düşmesinden endişelenen Anadolu Demiryolu Şirketi yetkilileride durumdan şikâyetçiydiler.¹²⁶

Panayır için dışarıya gidenlerden *pasaport ve vize* talep ediliyordu. 1891'de Tinos panayırı ziyaretçilerinin pasaportlarının vizesi esnasında İzmir'de *fahiş rûsûm talep edildiği* yolunda Yunanistan Hariciye Nezareti'nin şikâyeti incelenmiş ve bunun doğru olmadığı; vizesiz pasaportlardan nakit ceza alındığı ve ancak Osmanlı vatandaşı olmasına rağmen Yunan pasaportu taşıyanların pasaportlarına el konulduğu bildirilmişti.¹²⁷ 1892'de Sakız mahalli memurlarınca İzmir'den Tinos panayırına giden ve pasaportlarında eksiklik olanlardan iki kat vergi harcı alınarak *mal sandığına* teslim edilmişti.¹²⁸

Panayır alanlarına ulaşımında deniz yolunu kullananlar için gemi seferlerinde düzenlemelere gidilmekteydi. Böyle zamanlarda normal düzende seferlerini sürdürmekte olan gemilerin sefer sayılarındaki artış dışında, zaman zaman sefere konulan gemi sayıları da arttırılmaktadır. Panayır alanlarına yolcu taşıyan gemilerde panayır müddetince liman zabıtasından memurlar istihdam edilmektedir. Mesela, 1901 senesinde Silivri panayırına yolcu taşımakta olan “*Eser-i Şevket*”, “*Sinasus*”, “*Binster*”, “*Volga*” ve “*Kostantinus*” adlı vapurlara ve onların römorkörlerine liman emniyetini sağlayan zabıtanın memurları tayin ve istihdam olunmuştu.¹²⁹ 1914 senesindeki Silivri panayırına gelecek yolcular için *İstanbul-Silivri*, *Tekfurdağı-Silivri* ve *Bandırma-Silivri* arasında yeni vapur seferleri düzenlenmişti.¹³⁰

4. Panayırlarda Devlet Denetimi, Ekonomik Düzenleme ve Teşvikler

Tüccar ve halkın zaman zaman bazı panayırlara karşı ilgilerinin kaybolmasından dolayı bu panayırların hasılatlarında önemli düşüşler yaşanmaktaydı. Panayır gelirlerinin düşmesi hazineye olumsuz yönde etki yapacağından, derhal sebepleri araştırılıyordu. İdarecilerin ve mültezimlerin haksız ve kötü müdahaleleri yanında bölgesel

¹²⁶ BOA, DH.MKT, 890/58, (11/B./1322).

¹²⁷ BOA, DH.MKT, 1955/54, (4/Za./1309).

¹²⁸ BOA, DH.MKT, 1985/55, (16/M./1310).

¹²⁹ BOA, Y.PRK.ASK, 174/101, (07/C./1319).

¹³⁰ BOA, DH.UMVM, 75/50, (18/Za./1335).

rekabetin ve iç çekişmelerin bu tür problemlere yol açtığı çoğu zaman ortaya çıkan en önemli sebeplerdi. 1820'lerde Priştine panayırına katılımda ve hâsılatında önemli düşüşler yaşanırken aynı bölgedeki Üsküp panayırına olan rağbet artmıştır. Prizren mutasarrıfı olan Mahmut Paşa'dan bunun sebeplerini bildirmesi istendiğinde Paşa; Priştine panayırına haksız müdahalelerde bulunan Üsküp Nazırı Ali Hıfzı Paşa'nın buna sebep olduğunu iddia etmiştir. Buna karşılık, aynı soruya cevap veren Üsküp Nazırı Ali Hıfzı Paşa; "...Priştine panayırına müdahale etmediği ve Üsküb'deki panayıra rağbet gösterilmesinin Priştine panayırında fazla vergi alınmasından ileri geldiğini..." ileri sürerek, hakkındaki iddiaları reddetmişti. Tahkikat neticesinde Üsküp Nazırı Hıfzı Bey'in de belirttiği gibi Priştine panayırına katılımda yıldan yıla görülen düşüşe, panayırdaki haksız ve usulsüz vergi uygulamalarının sebep olduğu; bu durumun tüccarı buradan kaçırarak Üsküp'te kurulmakta olan diğer panayıra yönelttiği anlaşılmıştır.¹³¹

İdarecilerin keyfi davranışları ve birbirleriyle rekabetleri veya şahsi çekişmeleri, panayırların işleyişini ve gelirlerini olumsuz yönde etkilediğinden devlet, bu gibi anlaşmazlıklara ve müdahalelere karşı tedbirler alıyordu. Mesela Tatar Bekir adlı şahsın göndermiş olduğu bir takrirde belirttiğine göre; Üsküp Nazırı Hıfzı Bey'in Priştine panayırından dolayı Üsküb mutasarrıfı Yaşar Paşa ile de arasında bir anlaşmazlık oluşmuş ve araları bozulmuştur.¹³²

Panayır vergileri veya panayır alanlarına götürülmekte olan malların gümrük vergilerine karşı itirazlar veya bunların tamamen kaldırılmasına dair istekler de oluyordu. Ancak bu istekler Maliye nezaretince geri çevrilmektedir. Mesela, Rum patriğinin Uzuncaâbad-ı Hasköy Panayırı Kara Gümrüğü'nün kaldırılması isteği, Maliye Nazırı Nafiz Paşa tarafından geri çevrilirken; kara gümrüğü uygulamasında

¹³¹ Üsküb Nazırı Ali Hıfzı Paşa'nın gönderdiği üç ayrı tahriratta "...Priştine panayırına müdahale etmediği ve Üsküb'deki panayıra rağbet gösterilmesinin Priştine panayırında fazla resm alınmasından ileri geldiği..." BOA, HAT, 837/37749/A, (27/Za./1239); "...Priştine panayırında fazla resm alındığından tüccarın Üsküp panayırına geldiği, Priştine panayırına müdahale etmediği, Prizrin Sancağı Mutasarrıfı Mahmud Paşa ile kardeşlerinin işlerine karışmadığı..." BOA, HAT, 837 /37749, (16/Za./1239); "...Priştine panayırına müdahale olunmadığı ve Prizren Sancağı Mutasarrıfı Mahmud ve kardeşi Emin Paşaların idarelerine müdahale etmediği..." BOA, HAT, 842 /37881/A, (29/Z./1239).

¹³² BOA, HAT, 705 /33870/A, (10/N./1239).

her maldan bir kez gümrük alındığı ve kaldırılması durumunda hazinenin bundan zarar göreceği, gerekçe gösterilmişti.¹³³

Mahalli idareler, bölgelerinde açılacak panayıra tüccarın ve halkın katılımını arttırmak amacıyla hükümetten, panayır kurulacağına çevre vilayetlere ilan ettirilmesi yönünde taleplerde bulunuyorlardı.¹³⁴ İstanbul'dan da panayırın tüccara ve halka duyurulması ve katılımın en üst düzeyde sağlanması yönünde hem bölge valilerine hem de umum vilayetlere emirler gitmektedir. Mesela, 1850 yılında Tekfurdağı'nda açılacak panayıra tüccarın teşvik edilerek katılımını arttırmak amacıyla Hüdâvendigâr, Aydın, Edirne, Selanik, Yanya, Üsküb ve Tırhala'ya tahriratlar yollanmıştı.¹³⁵ Aynı zamanda, panayırların açılış tarihleri, panayır mahallinde icra olunacak faaliyetler ve panayırın kapanışından sonra da panayırlara dair genel değerlendirmelere dönemin gazetelerinde yer veriliyordu.¹³⁶ Böylece kamuoyunun panayırlara ilgisi hükümetçe diri tutulmaya çalışılıyordu.

Devletin panayır ve pazaryerlerinde denetlediği bir başka husus tedavüldeki sikkelerin sahte; maden içeriklerinin ve ağırlıklarının da standart ölçülerde olup-olmadıklarının tespitine yönelik faaliyetlerdi. Panayırlara yurt içi ve dışından gelerek alışveriş yapanların panayır alanında kullandıkları paraların çeşitlilik göstermesi bazen “*kalb para*” olarak adlandırılan sahte paraların tedavülünü de mümkün kılıyordu. Buna fırsat verilmemesi yolunda devletçe birtakım tedbirler alınmakta ve denetimler yapılmaktaydı. Mesela, cuma

¹³³ BOA, A.MKT.NZD, 2/92, (14/Ra./1266).

¹³⁴ “...Silivri panayırının 1333 senesi Eylöl'ün sekizinde kurulacağına Çatalca sancağının isteği üzerine komşu vilayet ve sancaklara ilan edilmesi için bildirildiği...” BOA, DH.UMVM, 75/50, (18/Za./1335).

¹³⁵ BOA, A.MKT.MHM, 34/26, (05/N./1267); “...Panayır için tüccarın teşvik edilmesi emrine uyulduğu...” BOA, A.MKT.UM, 71/61, (25/L./1267).

¹³⁶ “Lefkoşa'da tekrar açılan panayırdan dolayı teşekkürü havi Kıbrıs'dan gelen meclis mazbatası ile belde müverrihlerinin tanzim ettikleri eserlerin havâdisnâmelere derci...” BOA, A.MKT.MHM, 284/34, (05/C./1280); “Lefkoşa'da Eylöl ayında açılan panayırın tüccar ve saireye havâdisnâmeler vasıtasıyla i'lânı...” BOA, A.MKT.MHM, 309/65, (19/Ra./1281); “Yenice'de açılan geleneksel panayırın vukuatsız olarak sona erdiğinin Ceride-i Havâdis'te i'lânı...” BOA, A.MKT.MHM, 364/35, (26/Ca./1283); “Alasonya ve Çatalca panayırlarında icra olunan faaliyetlerin gazetelerde ilanı...” BOA, A.MKT.MHM, 361/83, (19/R./1283); “Karahisar-ı Şarki sancağına bağlı Milas kazasında her sene olduğu gibi bu sene de ruş-ı hıızırda açılan ve sükûnetle sonbulan Çermik panayırı keyfiyyetinin gazetede yayınlanması...” BOA, A.MKT.MHM, 360/63, (08/Ra./1283).

günlerinde Silistre'de kurulan panayırda sahte bakır paralar görülmüş ve tedavüle çıkarılan bu gibi sahte paraların yasaklanmasına yönelik olarak 1861 yılında yayınlanan bir emirnâme ile *sahte bakır sikkelerin (para)* engellenmesi istenmişti.¹³⁷ Alınan tedbirlere rağmen ilerleyen tarihlerdeki denetimlerde zaman zaman “*kalb paraların*” ele geçiyor olması kalpazanlığın önlenemediğini de göstermekteydi. Mesela, Eskişehir'de Mankalya muhacirlerinden İsmailoğlu Mustafa'nın, Mankalya'dan hicretinden evvel Mecidiye panayırında alıp satarken kendisinde bir miktar sahte para ele geçirilmişti. Aynı panayırda bir Yahudinin de bu paradan çoğunu piyasaya sürdüğü anlaşıncı, sahte paraların tedavülüne karşı birtakım tedbirlerin alınması ve bu yöndeki girişimlere müsaade edilmemesi istenmişti.¹³⁸

Panayırlarda yapılan denetimlerde bazen sahte oldukları gerekçesiyle gerçek sikkelere de el konuluyordu. Mesela, 1892'de Rumeli-i Şarki'de Çırpan panayırına giderken Karacalı bölgesindeki gümrükte İskeçe kazası Boyacılar köyünden Alioğlu Ahmed'in bir miktar “*Sim-i Mecidiye*”sine (gümüş para) sahte oldukları şüphesiyle el konulmuş ancak, gümüş Mecidiyeler sahte olmadıkları anlaşıncı kendisine iadeedilmişti.¹³⁹

5. Pazar ve Panayırlarda Vergi ve Gümrük Uygulamaları

Panayır ve gümrük gelirleri “*emvâl-i mirîyeden*” sayılmaktadır. Hazine adına tahsil edilmekte olan gelirlerin kontrolleri, ellerine “*emr-i âli*” verilen şahıslarca yürütülmekteydi.¹⁴⁰ İltizam sistemi içinde panayır, pazar ve gümrük vergi gelirleri belirli yıllar itibarıyla mültezimlere ilzam olunuyordu. Bunlara dair kayıtlar panayırların ve pazarların genel işleyişi ve güvenlik tedbirleri ise mahalli idarelerce ve devlet desteğiyle yürütülüyordu. İltizamı elde etmiş olanların İstanbul'da ikametleri esnasında, onların vekilleri olarak bölgeye adamları gitmekteydi. Mültezimlerin vergi gelirlerini tahsil ettikleri panayırlarda ahali ve tüccara karşı davranışları ise, zaman zaman şikâyetlere

¹³⁷ “sahte sikke-i nühâsiyenin men'i” BOA, A.MKT.UM, 471/32, (30/L./1277).

¹³⁸ BOA, DH.MKT, 430/65, (01/R./1313).

¹³⁹ BOA, DH.MKT, 2011/31, (25/Ra./1310).

¹⁴⁰ BOA, HR.MKT, 48/15, (6/Za./1268); BOA, A.MKT.UM, 140/95, (17/Za./1269).

konu olduğundan, merkezden atanan müfettişlerce bu şahısların hal ve hareketleri ile uygulamaları kontrol ediliyordu. Bazı panayırların gelirleri Mansûre Hazinesi'ne bırakılmıştı.¹⁴¹

Zaman zaman iltizam sisteminden tamamen vazgeçilmesi veya panayır ve gümrük vergilerinin tamamen kaldırılması ve bu tür vergilerin vilayet halkı üzerine konulmasını teklif eden isteklere karşılık devlet, verginin bölge halkı üzerine yayılmasına, halka karşı haksızlık olacağı ve bu tür vergilerin hazine açısından önemine vurgu yaparak, tamamen terkine de karşı çıkmıştır. Buna gerekçe olarak, panayır ve gümrük vergilerinin hazine açısından önemi gösterilmişti.¹⁴² Zamanla, panayır ve pazarlardan elde edilen vergi ve harçlar vilayet ve kaza idarelerinin gözetimine ve özel idarelerine ya da belediyelerin bütçelerine veya umûr-ı nafia ve maarif hizmetlerine tahsis edilmiş; bir takım vergi kalemlerinin tahsili ise eskiden olduğu üzere hazineye bırakılmıştır.

Pazarlardan *bac*, *kanara*, *ihtisab*, *kapılar*, *serçin*, *yular*, *damga*, *duhan*, *kantar*, *çalgıcı*, *panayır*, *bazar-ı hayvan*, *tahmis*, *sergi*, *duhuliye* ve *huruciye*, *avâid*, *ruhsatiyye*, *cizye*, *zecriye*, *best rûsûmu*, *temettü vergisi* ve *zephîye rûsûmu* gibi muhtelif isimler altında değişen oranlarda vergi tahsil ediliyordu. Bu vergilerin tahsili ve oranları Osmanlı kanunnamelerinde ayrıntılı şekilde hükme bağlanmıştı.¹⁴³ Panayırlardan tahsil olunan vergiler özel defterlere kaydedilmektedir. “*Rûsûmât Defteri*” adıyla kayıtlı olan bu defterlerin nüshaları merkeze gönderilmektedir.¹⁴⁴

¹⁴¹ 1832 yılından itibaren Petriç panayırı gelirleri Mansure Hazinesi'nce zapt edilmiştir. Aynı dönemde Siroz, Yenice-i Vardar ve Nevrekop panayırları gelirleri da Mansure Hazinesi'nce zapt edilen panayırlar arasında bulunuyordu. Erdoğan, Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Hafta Pazarları ve Panayırları, belge 118, s. 132-134; Sâlnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1295/33, s. 437-438; BOA, A.DVN, 151/36-1, (25/Ş./1276).

¹⁴² 1849 senesinde Uzuncaâbad-ı Hasköy panayırı kara gümrüğünün kaldırılmasına yönelik Rum patriğinin talebine karşılık Maliye Nazırı Nafiz Paşa; “...kara gümrüğü uygulamasında her maldan bir kez gümrük alındığı ve kaldırılması durumunda hazinenin bundan zarar göreceği...” cevabını vermişti. BOA, A.MKT.NZD, 2/92, (14/Ra./1266).

¹⁴³ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, I. Cilt Kanunlar (Tıpkı Basım), Yayına Hazırlayan: Hüseyin Özdeğer, İstanbul: İ.Ü. Yayını, 2001.

¹⁴⁴ “...Bayraklı panayırından tahsil olunan rûsûmat defterinin gönderildiği...” BOA, HAT, 742 /35105, (29/Z./1253).

Pazarlardan tahsil edilmekte olan harç ve vergilere dair örnekler vermek gerekirse; Nevrekob kazasında kurulmakta olan pazarlardan; hayvan yükü hesabına göre; yağ, bal, kuru yemiş, piyaz, balık ve tuz ile bunların benzerlerinden iki akça; buğday yükünden bir akçe; çıra ve odun yükünden bir parça çıra veya odun alınmaktadır. Ağaç ve tahta gibi şeylerden *bac* alınmamaktadır. Arşın ile satılmakta olan Kebe'nin her bir arşınından bir akçe *bac* alınmaktadır. Pazarda hayvan satışlarında hem alandan hem de satandan *bac* alınmaktadır; at satışında her iki taraftan da ikişer akçe; sığır satışından satandan bir akçe alandan bir akçe alınmaktadır. Pazarda kesilen her dört koyundan bir akçe, sığırdan her sığır için bir akçe *bac*'ı, kasaptan tahsil edilmektedir. Satılan her iki koyun derisinden de bir akça alınmaktadır.¹⁴⁵ Panayırda alınıp-satılan hayvanlar üzerinden “*ihtisab rüsûmu*” alınmaktadır. Mesela, 1914 yılı itibariyle, Cuba panayırında hayvanların alınıp-satılması işlemlerinde %2,5 kuruş oranında ihtisap rüsûmualınıyordu.¹⁴⁶

Pazarda satılan ve kesilen hayvanlardan *zebhiye* ve *bâc* alınmaktadır¹⁴⁷. Kesilen hayvanlardan alınan kısmının “*zebhiye*”, satılan hayvanlardan alınan kısmının ise “*bâc*” olması muhtemeldir. Esasen, pazara veya panayıra getirilen hayvanlara vurulan damga karşılığı *bâc-ı tamga*; veya *kara damga* adıyla bir vergi alınmaktaydı.

Osman Gazi ve Fatih Sultan Mehmet dönemlerinde *bâc*, şehre getirilip satılan eşyadan alınan bir şehir vergisi şeklinde uygulanmış; köylerden *bâc* alınamayacağı hükme bağlanmıştır. Ancak daha sonraki dönemlerde köylere de yaygınlaştırılmıştır. Tacir ve köylülerden ticaretle ilgili alınan vergiler temelde *bâc* adı altında toplanmıştır. *Bâc*, hem alıcıdan hem de satıcıdan muhtelif miktarlarda alınmaktaydı. *Bâc-ı bazar*, *bâc-ı ubur*, *bâc-ı siyah*, *bâc-ı hamr*, *bâc-ı pay-ı ağnam*, *bâc-ı bazar-ı yaylak* ve *bâc-ı nemed*, *bâc-ı buzurg*, *bâc-ı tamga* isimleriyle

¹⁴⁵ BOA, DH.İD, 196/20, lef 1-32; Ömer Şen, *Osmanlı Panayırları*, s. 90-94; Erdoğan, *On-dokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Hafta Pazarları ve Panayırları*, s. 20.

¹⁴⁶ BOA, DH.İD, 196/20, lef 18; lef 19.

¹⁴⁷ Özellikle Beyrut vilayetindeki Merciyun kazasına bağlı Adliye panayırında bu adla vergi tahsil edilmektedir. (Ancak oranı konusunda bilgi verilmemiştir.) BOA, DH..İD, 196/20, lef 18; lef 19.

anılan vergiler bu nevi vergilerden birkaçıdır.¹⁴⁸ 1530'larda *damga resmi* ve transit geçişlerde tüccardan alınmakta olan *bac-ı lüzrek*, birçok geçiş noktasında mükerreren alınmasının getirdiği zorluk sebebiyle, bazı noktalar dışında ilga olunmuştur. Aynı dönemde damga resmi de aynı şartlarda, emtianın bedeli üzerinden %2 nispetinde alınmaya başlamıştı.¹⁴⁹ 1852'de bâc rûsûmunun istihsalinde birtakım zorluklar yaşanmış, müşkilatın giderilmesine yönelik çabalara girişilmişti.¹⁵⁰ “*temettü vergisi*”, panayıra gelen tüccarın verdiği bir kazanç vergisidir.¹⁵¹

Sergi rûsûmu, pazara veya panayıra gelip oturarak *hırdavat* satanlardan alınan bir vergiydi.¹⁵² Panayırlarda alınan bir başka vergi “*zecriye rûsûmu*” olup, 1914 yılı itibariyle Kırkpınar panayırından yılda 300 kuruş *zecriye rûsûmu* alınıyordu.¹⁵³ Panayırlarda satılan hayvanlardan belli oranda vergi tahsil ediliyordu. Pazara getirilen hayvanlar için hayvan başına “*best rûsûmu*” adıyla bir vergi alınıyordu.¹⁵⁴ Mesela, Cuma-i Atik panayırında satılan hayvanların satış bedelinin her kuruşundan 1 *para* rûsûm alınıyordu.¹⁵⁵

Manyas Koşu Panayırı'nda celeblerin satın aldığı hayvanlardan Bandırma İskelesi'nden İstanbul'a gidecekleri için belediye tabibince

¹⁴⁸ M. Fuad Köprülü, “Bâc”, İA, cilt 2, (İstanbul: MEB. Yayını, 1979), s. 189-190; Ömer şen, *Osmanlı Panayırları*, s. 90-91; Erdoğan, *Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Hafta Pazarları ve Panayırları*, s. 15.

¹⁴⁹ Deve yükünden 4, at yükünden 2 akçe miktarı Bâc-ı Lüzrek alınıyordu. Güçer, “XVI-XVIII. Asırda Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Politikası”, s. 23-24. Aynı zamanda Bâc-ı Rah adıyla derbentte alınan resm de ilga olunmuştur. Aynı yer.

¹⁵⁰ BOA, A.MKT.DV, 62/48, (18/Za./1268).

¹⁵¹ Bolu'ya bağlı Gerede panayırından “kanunu mucibince” yıllık 3.275 kuruş temettü alınıyordu. BOA, DH.İD, 196/20, lef 15.

¹⁵² Erdoğan, *Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Hafta Pazarları ve Panayırları*, s. 14. Edirne'de Kırkpınar panayırından 1914 yılı itibariyle yılda 1.000 kuruş sergi rûsûmu alınıyordu. BOA, DH.İD, 196/20, lef 22.

¹⁵³ BOA, DH.İD, 196/20, lef 1-32.

¹⁵⁴ Bu verginin Adliye panayırına has bir vergi olup-olmadığı bilinmemektedir. Panayırdan alınıp-satılan ve kesilen hayvanlardan ayrıca “zebhiye ve bâc” adı altında bir vergi daha alınmaktadır. Bazı panayırlarda “hayvan rûsûmu” adıyla tek bir vergi alınmaktadır. Mesela, Edirne'de Kırkpınar panayırından bu ad altında yılda 5.000 kuruş vergi alınıyordu. BOA, DH.İD, 196/20, lef 22.

¹⁵⁵ “Cuma-i Atik panayırında satılan hayvanlardan kuruş başına 1 para rûsûm alınması gerektiği...” BOA, A.MKT.MHM, 13/26, (01/B./1265).

hastalıklı olup olmadıklarına dair muayene yapılmakta ve “kalemiye” adıyla bir miktar ücret, belediye adına tahsil edilmekteydi.¹⁵⁶

Önemli hususlardan birisi de gümrük uygulamalarıdır. Gelibolu gümrüğü bu anlamda önemli bir geçiş noktasıdır. Gelibolu gümrüğü Uzuncaabad panayırına mal getirmekte olan yabancı uyruklu tüccarın geçiş noktalarından birini oluşturuyor ve burada ticari emtia-
nın gümrük işlemleri yapıyordu.¹⁵⁷ Uzuncaabad-ı Hasköy panayırı gümrük resminin eski usule ve teamüllere uygun şekilde alınması talebi üzerine Uzuncaabad-ı Hasköy panayırı gümrüğü ve mutad vergilerinin 1851-1852 seneleri idaresine ve tahsiline *Hacegân-ı Dîvân-ı Hümâyûn*'dan Hurşid Efendi görevlendirilmiş ve bölge idarecilerinin de kendisine yardımı istenmiştir.¹⁵⁸ Hurşid Efendi her yıl panayırın açılma mevsimi yaklaştığında Edirne'ye hareketle panayır alanına gidiyordu. Hurşid Efendi'nin hareketinden önce, Edirne valisine ve Filibe kaymakamına hitaben durumu bildiren birer şukka gönderiliyordu.

1852 ve 1853 seneleri Uzuncaabad-ı Hasköyü panayırı gümrük ve mutad rûsûmları iltizamı, Ahmed Efendi'nin üzerindeydi. Ahmed Efendi aynı zamanda “İstanbul Zahire ve Meyve-Huşk¹⁵⁹ Gümrükleri Mültezimi” idi. 1853 yılında bizzat mültezim Ahmed Efendi'nin ricasına binaen Edirne valiliğine bir şukka gönderilmiştir. Şukka'da; panayır ve gümrük vergilerinin mirî/devlet malı sayıldığı vurgulanarak; bu gibi ellerine yetki –ruhsat - verilenlerin yazılı hükümler ile defter ve tarifelerine uygun olarak vergileri usulüne ve kanun çerçevesinde ve süregelen teamüle göre tahsil edecekleri; bu esnada herhangi bir usule/kanuna aykırılığa meydan verdirilmemesi;

¹⁵⁶ BOA, DH.MKT, 2/10, (11/C./1311).

¹⁵⁷ Kontrol edilen emtiadan bazılarının geçişine müsaade edilirken, bazılarında değişik sebeplerle müsaade edilmeyerek gümrük memurlarınca el konuluyordu. 1849 senesinde Avusturya vatandaşı olup, Selanik'de yaşayan Aviprino Dimitriyo'nun Uzuncaabad panayırında satılmak üzere getirdiği denklere Gelibolu gümrüğünde alıkonulmuş; şikâyeti üzerine el konulan malları alınan sened karşılığında kendisine iade edilmiştir. BOA, HR.MKT, 36/72, (09/Za./1266).

¹⁵⁸ BOA, HR.MKT, 48/15, (06/Za./1268); BOA, Sadaret Dîvân-ı Hümâyûn Kalemi Evrakı (BOA, A.DVN), 91/26, (15/Za./1269); BOA, HR.MKT, 84/38, (29/Za./1270).

¹⁵⁹ Kuru Meyveler.

kendisine kolaylık ve hürmet gösterilmesi, Edirne valisi ile Filibe kaymakamından istenmişti.¹⁶⁰

1854-55 senesi itibariyle Filibe sancağı gümrük ve panayır rûsûmları mültezimi Raşid Efendi, Abdurrahman Ağa ve İbrahim Efendi adındaki şahıslar da Raşid Efendi'nin ortakları idiler. Rumeli panayırlarından en meşhuru ve en büyüğü olan Filibe Sancağı dâhilindeki Uzuncaabad-ı Hasköy panayırında Raşid Efendi ve ortaklarının halka zulmettiği ve haksız kazanç temin ettiklerine dair suçlamalarda bulunulmuştu.¹⁶¹

1855'lerde panayır gelirlerinde önemli bir düşüş yaşanmıştır. Bölge halkı ve tüccarının yapmış olduğu şikâyetlerin incelenmesiyle, panayır gelirlerindeki düşüşün gümrük ve rûsûmât mültezimlerinin suiistimallerinden kaynaklandığı anlaşılmıştır. En önemli şikâyetlerden birisi; panayıra getirilen emtianın görevlilerce usulüne uygun kontrol edilmiyor oluşu idi. Tüccar; yağmur altında ve çamur içinde denkları çözdürölüp, kontrollerinin yapılması gibi uygulamalardan şikâyetçiydi. Bir diğerk şikâyet konusu ise, mültezimlerin, usulsüz olarak fazla rûsûm almalarıydı. Suçlamalara göre Raşid Efendi; tarife dışı %15-16 kuruş oranında gümrük resmi ile ayakkabı, yemeni gibi adi şeylerden üçer beşer kuruş vergi almakta; ayrıca “*kavâim-i nakdiye*”-yi %20 kuruş noksanına kabul etmekteydi.¹⁶² Nitekim Filibe Sancağı dâhilindeki Uzuncaabad-ı Hasköyü “*Panayır Mültezimi*” Raşid Efendi'nin tarife harici vergi aldığı ve baskıda bulunduğuyolunda ortaya atılan iddialar yerinde tahkik ettirilmiş ve Rumeli'deki panayırlara mal getiren tüccardan fazla vergi alınmaması için gerekli muamelelerin yapılması ve panayırdan “*hilâf-ı nizâm*” vergi alan mültezimlerin cezalandırılması yoluna gidilmiştir.¹⁶³ 1855'de panayır gümrüğü mültezimi ile kendilerine haksız muamele yapıldığı iddiasındaki müşterikilerin muhakemelerine karar verilmişti.¹⁶⁴ Raşid Efendi, Abdurrahman Ağa ve İbrahim Efendi'nin usulsüz uygulamalardan vazgeçmesi

¹⁶⁰ BOA, HR.MKT, 48/15, (6/Za./1268); BOA, A.MKT.UM, 140/95, (17/Za./1269).

¹⁶¹ BOA, A.MKT.UM, 178/92, (27/R./1271).

¹⁶² BOA, A.MKT.UM, 178/92, (27/R./1271); 172/89, (22/Ra./1272).

¹⁶³ BOA, A.MKT.NZD, 124/27, (04/R./1271); 163/21, (1271); BOA, A.MKT.UM, 211/30, (25/M./1272).

¹⁶⁴ BOA, A.MKT.UM, 222/74, (20/Ca./1272).

ve halka zulme varan tavır ve davranışlardan kaçınmaları; tarife dışı olarak fazladan yaptıkları tahsilatı sahiplerine iade etmeleri yolunda hükümetçe ikazlarda bulunulmuştur. Ancak, bu uyarıları dinlemeyerek işlerine devam etmeleri üzerine, *vergi adıyla fazladan tahsil ettikleri meblağın sahiplerine iadesinin yeterli bir tedbir olamayacağına ve kendilerinin ibreti âlem için cezalandırılmalarının daha uygun olacağına* hükmedilmişti.¹⁶⁵

Bu tür usulsüz uygulamaların panayıra katılımı olumsuz yönde etkilediği ve aynı zamanda panayır gelirlerinin düşüşünde de önemli etkenlerden biri olduğu anlaşıyor. Vergi tahsiline merkezden görevlilerin gönderilmesi, mültezimlerin keyfi davranışlarla vergi oranlarında yaptıkları artışlar ve vergi tahsilatı esnasında halka uyguladıkları kötü muamelelerin önlenmesine yönelik bir uygulamaydı.¹⁶⁶

Panayır gümrük ve resimlerinin iltizam usulüyle toplanmasında görülen yolsuzlukların panayıra olan ilgiyi azaltması endişesi devleti yeni arayışlara ve tedbirlere yöneltmiştir. Çünkü bu panayırlara komşu ülkelerden de çok sayıda tüccar iştirak ediyordu. Bu durum, panayır gümrüğü ve vergileri üzerindeki her türlü değişimlere, panayıra katılan yabancı tüccarların kendi konsolosları aracılığıyla müdahalelerini de beraberinde getiriyordu. Niketim, Avusturya konsolosluğunca, vergi toplanmasında aracı kılınan ve keyfi uygulamalarından rahatsızlık duyulan mültezim sisteminden vazgeçilmesi yolunda bir öneride bulunulmuş ve vergilerin panayıra katılanlardan ziyade bölge halkı üzerine yüklenmesi teklif edilmiştir. Panayıra ait gümrük ve sair rûsûmun Filibe sancağı ahalisi üzerine bir vergi olarak konulması teklifi; Mâliye Nezâreti ile yapılan karşılıklı görüşmeler neticesinde Meclis-i Vâlâ'nın, bu tür bir verginin bütün Filibe halkı üzerine konulmasının halka zulüm olacağı yolundaki görüşüyle; uygulanmaksızın devre dışı bırakılmıştır.¹⁶⁷

“Edirne Valisine ve Filibe Kaimakamına;

Uzuncaabad panayırı kesret-i ahz ve i'ta cihetiyle Rumili kıt'ası panayırlarının en meşhuru olduğu halde birkaç senedenberu tenzil etmiş ve bu husus ise gümrük memurlarıyla mültezimlerin

¹⁶⁵ BOA, A.MKT.NZD, 172/89, (22/Ra./1272).

¹⁶⁶ BOA, A.MKT.UM, 253/96, (21/M./1273).

¹⁶⁷ BOA, A.MKT.UM. 178/92, (27/R./1271).

tâmalarından naşı mükerrer ve ziyâde rûsûmât aldıkları ve mezkûr panayıra gelen emti'a ve eşyayı yolunda yoklama etmeyerek çamur ve yağmurda denkleri küşâd ile yokladıkları cihetle tüccar zarar-dide olarak ekserisi gelmemekde olduklarından neşet itmiş idüğü ve sene be-sene mültezilerin hazine-i celileye vereceği altmış bin gurus Filibe sancağı ahalisi üzerlerine tarh ve tevzi'i olunduğu takdirde me'murinin tüccar hakkında vuku'a gelen ta'addiyatı bittabi' münkad olarak tüccar kemâl-i emniyet üzere geleceği cihetle hem tüccar ve ahali ve hemde hazinece menâfi'i mûcib olacağı beyaniyle icabının icrası ifâdesine dâir takdim olunan varaka Meclis-i Vâlâ'ya i'ta ile keyfiyet maliye nâzırı devletlû paşa hazretleriyle muhabere olundukda rûsûmat-ı merkûmenin ahaliye tevzi'i uyamayacağı gibi memurin taraflarından tüccar vesaire haklarında taaddiyât vuku'ı dahi bir vechile tecviz olunamayub bu bâbda cânib-i hükûmetden ikdamât-ı mütemadiyenin icrâsı lazım geleceğine ve panayır-ı mezbûr mevsiminin güzêrân eylemesine binaen ba'd-ezin tüccar vesâire hakkında bir gûna cevru **i'nâf** vuku'a getirilmemesi zımnında takayyüdat-ı kâmile icra olunmak ve işbu tahrirât-ı **fetâvri**? ibâresi mahallerinde tescil etdirilmek üzere keyfiyetin savb-ı destûrilerine ve Filibe kaimakamı saadetlu paşaya buyurulması lazım geleceği nazır-ı müşârünileyh hazretleri tarafından cevaben ifâde ve beyan ve bu suret-i Meclis-i Vala'da dahi ittisak kılınmış ve olvechile keyfiyet kaimakam-ı mûmâileyhe ba-tahrirat bildirilmiş olmağla zât-ı valâları dahi ber-minvâl-i muharrer icâbının icrası husûsuna himmet buyurmaları siyakında şukka".¹⁶⁸

1869 yılında, Bayraklı panayırının açılmasını bekleyen tüccarın bu bekleme süresini değerlendirmek maksadıyla Kastamonu kasabasında bir panayır kurulmasına karar verilmişti. Panayır, her yıl 15-18 Temmuz tarihleri arasında 3 gün süreyle Kışla-yı Hümayun meydanında kurulacak ve panayırdan "arziye" adıyla alınacak vergi geliri Kışla-yı Hümayûn'un tamiri ile Islahhâne için harcanacaktı.¹⁶⁹ 1886'da Bayraklı panayırı rûsûmunun valiliğin talebiyle, Kastamonu

¹⁶⁸ BOA, A.MKT.UM, 178/92, (27/R./1271).

¹⁶⁹ Erdoğan, *Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Hafta Pazarları ve Panayıruları*, belge 17, s. 43-44; BOA, DH.MKT, 595/31, (11/B./1320).

merkezinde tesis edilmiş olan sıbyan mektebi ile mektep muallimlerinin masraf ve maaşlarına karşılık tutulması isteği Meclis-i Vükela'ya havale edilmiş ve Maarif Nezareti'ne de konuyla ilgili bilgi verilmişti.¹⁷⁰ Meclis-i Vükela'da, “*maarif tahsisatının yeterli olduğu*” gerekçesiyle panayır rüsûmunun Kastamonu Maarif Sandığı'na tahsisi isteği reddedilmiş ve panayır vergisi Hazine'ye terkedilmiştir.¹⁷¹

1890'da Nevrekop kasabası ile Terlis nahiyesi ve Dere panayırları hasılatını iltizam eden mültezimlerin panayıra gelen civar köy ahalisinden “*baç namıyla*” rüsûm alındığı yolunda çok sayıdaki şikâyetin tahkikine girişilmişti.¹⁷² 1891'de Tinos panayırı ziyaretçilerinin pasaportlarının vizesi esnasında İzmir'de fahiş rüsûm talep edildiği yolunda, Yunanistan Hariciye Nezareti'nin şikâyeti incelenmiş ve bunun doğru olmadığı; vizesiz pasaportlardan nakdî ceza alındığı ve ancak, Osmanlı vatandaşı olmasına rağmen Yunan pasaportu taşıyanların pasaportlarına el konulduğu bildirilmişti.¹⁷³ 1892'de Sakız mahalli memurlarının İzmir'den Tinos panayırına giden zevatın pasaportlarından fazla vergi harcı aldığından bahisle; söz konusu durumun memurlardan kaynaklanmadığı, bazı zevatın pasaportlarında eksiklik olduğu için iki kat para cezası verilerek, bedellerin Mal Sandığı'na teslim edildiği ifade olunmuştur.¹⁷⁴ İzmir ve havalisinden Tinos panayırına gideceklerden normal şartlarda 10'ar kuruş pasaport bedeli tahsil ediliyordu.¹⁷⁵

1897'de pazar ve panayır yerleriyle şehir kenarlarında satılan hayvanatın vergilendirilmesi hakkında ne suretle muamele olunacağı ve hayvan hırsızlığının önlenmesi için alınacak tedbirler ve hayvanların pazar ve panayırlarda alınıp satılmasının temini hususlarında takip edilecek yollara dair alınan kararlar vilâyetlere tamimen tebliğ olunmuştu.¹⁷⁶ 1907'de pazar ve panayır vergilerine dair yeni bir karar

¹⁷⁰ BOA, DH.MKT, 1373/22, (20/M./1304).

¹⁷¹ BOA, DH.MKT, 1388/7,(2/R./1304);“...Kastamonu'da Bayraklı panayırı rüsûmatının Hazineye alınacağı...”BOA, DH.MKT, 1641/63, (24/Za./1306).

¹⁷² BOA, DH.MKT, 1788/99, (21/R./1308).

¹⁷³ BOA, DH.MKT, 1955/54, (4/Za./1309).

¹⁷⁴ BOA, DH.MKT, 1985/55, (16/M./1310).

¹⁷⁵ BOA, DH.MKT. , 530/19, (2/Ra./1320).

¹⁷⁶ BOA, DH.UMVM, 110/1, (5/Ca./1315).

yine bütün vilayetlere duyurulmuştur.¹⁷⁷ Kasaba haricinde kurulan panayır ve pazarların rûsûmu o şehrin belediyesine, eğer o şehirde belediye teşkilatı yok ise hazineye ait olacağına dair umumi tamime dayanarak, 1907 senesinde Edirne vilayetine bağlı Saray nahiyesinde açılan panayırın, “*panayır ve hayvan rûsûmu*” mahalli belediyeye terkedilmiştir.¹⁷⁸ Ayrıca, Saray belediyesinden yapılan şikâyet üzerine, belediyelerce alınan ihtisab resminin “*mûlga vilayet resmi*” ile alakası olmadığına ve alınmaya devam edilmesi gerektiğine dair karar Edirne vilayetine bildirilmiştir.¹⁷⁹ Yine aynı yıl içinde belediyeleri olmayan Manyas ve Sarıköy panayırları rûsûmunun Hazine'den alınıp, “*umûr-ı nafiaya*” tahsis edilemeyeceğine hükmedilmiştir.¹⁸⁰

1911 yılında, pazar ve panayır yerleri dışında otlak ve yaylaklarda satılan hayvanlardan, ihtisab resmi alınamayacağına ve bazı yerlerde devlet adına alınan ihtisab resminin “*ilga*” edildiği ve bunun belediyelerin aldığı vergiyle alakası olmadığı Erzurum valiliğine ve İzmit mutasarrıflığına bildirilmiştir.¹⁸¹ 1911 yılında, Nevrekop kazası dâhilindeki Darlis ve Erhangel panayırlarından Hazinece alınan resmin belediyeye terkine müsaade olunmamıştır.¹⁸² Kirmasti'de panayır hasılatı “*maarif-i mahalliye*” namına alınmaktaydı.¹⁸³ Manyas Koşu panayırı rûsûmu gelirleri, “*Karesi Livası İdare-i Hususiyesi*”ne bırakılmıştı. 1913 yılında panayır rûsûmunun bir seneliğine Manyas Belediyesi'ne devrine dair Dâhiliye Nezareti'ne yapılan müracaata karşılık, nezaret bu konudaki kararı, Liva meclis-i umumisinin takdirine bırakmıştır.¹⁸⁴

1914'de Biga Belediyesi daha önce kendisine ait olan pazardan elde edilen vergi gelirinin Liva Hususî Bütçesi'ne konulması girişimine karşı; Biga kazası dâhilinde her sene yapılan panayırdan bir gün

¹⁷⁷ BOA, DH.UMVM, 108/59, (18/Z./1328).

¹⁷⁸ BOA, DH.MUI, 127/24, (29/Ş./1328).

¹⁷⁹ BOA, DH.UMVM, 110/3, (23/Ş./1328).

¹⁸⁰ BOA, DH.MUI, 107/51, (3/B./1328).

¹⁸¹ BOA, DH.UMVM, 110/10, (8/R./1329); İhtisab Resmi hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995), s. 348-376.

¹⁸² BOA, DH.İD, 31/15, (2/M./1330).

¹⁸³ BOA, DH.İD, 40/-2 /4, (29/Za./1330).

¹⁸⁴ BOA, DH.UMVM, 108/63, (16/B./1331).

önce hayvan pazarı kurulduğu ve bu hayvanların alım-satımından elde edilen vergi gelirinin belediyeye mi yoksa liva-yı hususi bütçesine mi dâhil edileceğinin bildirilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine hayvan alım-satımından alınan *ihtisâb* vergisinin vilayetler ile livalara ait olan *panayırlar varidâtından* olmayıp belediyelere ait olduğuna hükmedilmiş ve bir genelge/tamim ile hem Kala-i Sultaniye mutasarrıflığına hem de bütün vilayet ve sancaklara tebliğine karar verilmiştir.¹⁸⁵

Dâhiliye Nezareti'nin 1914 yılında 21 vilayet ve 10 mutasarrıflıktan liva dâhilinde panayır ve pazarların kurulup kurulmadıkları, kuruluyorlar ise ne çeşit ve ne miktarlarda vergi alındıkları; alınan vergilerin belediyelerce mi yoksa hazine adına mı tahsil edildiklerinin bildirilmesi istenmiştir. 1914 yılı sonları ile 1915 yılı başlarında cevaplar gelmiştir.

Bildirildiğine göre; 1914 yılı itibariyle Erzurum vilayetinde ilkbahardan kış başlarına kadar geçen süre içinde Bayburt ve İspir kazalarında senede birkaç gün süreyle kurulan panayırlarda, temettü ve ihtisap rûsûmu adıyla vergiler tahsil ediliyordu. Tüccarın “*temettü*” vergileriyle alıp-satılan hayvanların “*ihtisap rûsûmu*” belediyelerce tahsil edilmekteydi.¹⁸⁶ Aynı yıl, Beyrut vilayetinde Sur kazasında Cuba panayırı ve Merciyun kazasında Adliye panayırı adlarıyla iki panayır kuruluyordu. Bunun dışında gelirleri hazinece toplanan panayır bulunmuyordu. Yıllık varidatı 2.831 kuruş olan Cuba panayırı, satılan hayvan ve sair eşyadan %2,5 kuruş oranında vergi alınmak üzere her sene müzayedeye mültezime veriliyordu. Adliye panayırında kesilen ve satılan hayvanların “*zebhiye*” ve “*bâc rûsûmları*” ile pazara getirilen her bir hayvan için “*best rûsûmu*” adıyla bir miktar daha vergi alınmakta¹⁸⁷ ve yıllık 400 kuruş bedel ile mültezime ihale olunmaktaydı.¹⁸⁸

1914 yılı itibariyle, Edirne vilayetinde gelirleri hazinece toplanmakta olan yalnız bir panayır bulunuyordu: Seymenli kazasında Kırkpınar panayırı adıyla kurulan bu panayırdan yılda 1.000 kuruş “*sergi*”, 300 kuruş “*zecriye*”, 5.000 kuruş kadar da “*hayvan rûsûmu*”

¹⁸⁵ BOA, DH.UMVM, 110/18, (13/R./1333; BOA, DH.MB.HPS.M, 19/66, (24/R./1333).

¹⁸⁶ BOA, DH.İD, 196/20, lef 11.

¹⁸⁷ BOA, DH.İD, 196/20, lef 29.

¹⁸⁸ BOA, DH.İD, 196/20, lef 18.

alınıyordu.¹⁸⁹ Ancak, Balkan harbinin getirdiği tahribat yalnız panayır-
rın düzenlenmesinde sıkıntıya sebep olmakla kalmamış; Bulgaristan
tarafına bırakılan topraklardaki köylerin panayıra katkısı da tama-
men ortadan kalkmıştır. Bu sebeple 1915 yılında panayır gelirlerinin
eski rakamların ancak %50'si nispetinde olacağına dair bir tahminde
bulunulmuştu.¹⁹⁰

Adana vilayetinde 1914-15 senesinden itibaren vergileri Hazine
namına toplanmak üzere “*mezâd kâimesi*” hazırlanan İçil sancağına
bağlı Tekir kazasının Yağda ve Ayaş nahiyeleriyle, Gökbelen yayla-
ğında kurulan pazarlar dışında gelirleri hazineye ait panayır bulun-
muyordu.¹⁹¹ Yağda, Ayaş ve Gökbelen pazarlarından esasen herhangi bir
vergi de tahsil edilmiyordu. 4 Şubat ve 10 Şubat 1914 tarihli birer
telgrafla Dâhiliye Nezareti, İçil sancağı dâhilinde gelirleri hazinece
toplanmakta olan pazarların yılda kaç kez kurulduğu, ne çeşit ver-
giler alındığı, bunun hangi mallardan ne miktarlarda ve ne şekilde
tahsil edildiğini, Adana valiliğinden sormuştur.¹⁹² Adana vilayetinin
4 Mart 1914 tarihli cevabi telgrafında; 1914 yılında bu pazarlar için
vergi konulması yolunda bazı girişimlerin olduğu; hatta “*mezâd ka-
imelerinin*” hazırlandığına dair mahallinden Adana vilayetine bilgi
verildiği ancak, yapılan araştırmalarda bu pazarların “*öyle vergi konu-
lacak durumda bulunmadıkları*”nın anlaşılmasıyla bundan vazgeçildiği¹⁹³
bildirilmekteydi.

Kastamonu vilayetinden 1914 yılı itibarıyla gelirleri hazineye ait
yalnızca bir adet panayır bulunuyordu. Boyabad kazasında kurulan
ve “Ayıoynayan(?) panayırı” adıyla anılan bu panayırdan yılda sadece
1.500 kuruşa kadar rûsûm alınıyordu.¹⁹⁴ İstanbul vilayetinde 1914 yılı
itibarıyla gelirleri hazinece toplanan panayır bulunmuyordu. Ancak,
Hasköy'de Çubuk sahilinde nisan ayı içinde açılan ve üç gün de-
vam eden bir panayır bulunuyor; bu panayırdan herhangi bir vergi

¹⁸⁹ BOA, DH.İD, 196/20, lef 22.

¹⁹⁰ BOA, DH.İD, 196/20, lef 22.

¹⁹¹ BOA, DH.İD, 196/20, lef 23.

¹⁹² BOA, DH.İD, 196/20, lef 26.

¹⁹³ BOA, DH.İD, 196/20, lef 30.

¹⁹⁴ BOA, DH.İD, 196/20, lef 28.

toplanmıyordu.¹⁹⁵ Bolu mutasarrıflığında yalnız Gerede kazasında senede iki defa panayır açılıyordu. Açılan panayırlardan kanun gereği 3.275 kuruş temettü' vergisinden başka, ne hazinece ne de belediyece herhangi bir vergi alınmıyordu.¹⁹⁶

1914 senesinde Çerkeş'teki Sultan Dördüncü Murat Camii'ne vakfedilmişken sonradan çıkan kanunlarla, belediyece devredilen Çerkeş kazası “*kantar*”, “*kile*”, “*hayvan ve bâc-ı bazar*” vergilerinin belediyece mi yoksa vakıf idaresince mi toplanacağı yolunda ortaya çıkan ihtilaf, mahkemeye taşınmış ve “*mahkeme-i şer'îye*”nin alacağı karara göre hareket olunması Kastamonu valiliğinden istenmiştir.¹⁹⁷ Oktrova Kanunu'nun tatbik edildiği şehir ve kasabalarda “*duhûliye*” ve “*iskele resmi*” kaldırılmış; “*pazar*”, “*panayır*”, “*arziye*” ve sair benzer vergiler ise eskiden olduğu gibi devam ettirilmiştir¹⁹⁸. Belediye hudutları dâhilinde kurulacak pazarların “*işgaliye rûsûmu*” belediyelere, haricinde kurulan panayırların “*işgaliye rûsûmu*” ise vilayetlerin “*İdare-i Hususiyeleri*”ne bırakılmıştır.¹⁹⁹

Karesi livası 1915 yılı Âdi Bütçesi'ne panayır rûsûmundan Fevkâlade Bütçe'ye “*Tâmirât-ı mütemâdiye alât ve edevât bedeli*” faslına ilave tahsisatına izin verilmişken;²⁰⁰ yine, Karesi sancağının “*sene-i haliye âdî muvâzene-i hususiyesi*”ne “*panayır rûsûmu*” adı altında tahsisat ilavesi yapılmıştır.²⁰¹ 1918'de Konya Vilayeti Meclis-i Umumisi'nce kabul edilen “*hâl yeri ta'limatnâmesi*”nde yer alan “*hâl resmi*” Dâhiliye Nezâretince uygun görülmemiş ve “*verginin tahsil edilemeyeceği*”ne hükmedilmişti.²⁰²

¹⁹⁵ BOA, DH.İD, 196/20, lef 32.

¹⁹⁶ BOA, DH.İD, 196/20, lef 15.

¹⁹⁷ BOA, DH.UMVM, 108/64, (23/L./1332).

¹⁹⁸ BOA, DH.UMVM, 130/2, (02/Ca/1333).

¹⁹⁹ “...Belediye hudutları dâhilinde kurulacak pazarların işgaliye rûsûmunun belediyelerce, haricinde kurulan panayırların işgaliye rûsûmunun ise Vilayât İdâre-i Hususiyeleri'ne ait olduğundan Tefenni kazası Gülhisar nahiyesi ovasında kurulan panayırın resminin Tefenni Muhasebe-i Hususiye Memurluğu'nca tahsil edileceğinin Konya vilayetine bildirildiği...” BOA, DH.UMVM, 108/66, (4/M./1336).

²⁰⁰ BOA, DH.UMVM, 29/39, (24/Z. /1333).

²⁰¹ BOA, DH.UMVM, 133/70, (24/Z. /1333).

²⁰² BOA, DH.UMVM, 108/75, (17/C./1338).

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin geniş coğrafyasında iktisadi ve sosyal yapının temel taşlarından biri olan panayır ve pazarlar, yalnızca ticaretin icra edildiği geçici alanlar olmanın ötesinde, devlet-toplum ilişkisinin somutlaştığı çok işlevli mekânlar olarak değerlendirilmelidir. Bu çalışma göstermiştir ki, panayırlar ve pazarlar; ekonomik canlılığın sağlanması, üretici ile tüketicinin buluşturulması, taşra ekonomilerinin merkeze bağlanması ve kamu düzeninin sağlanması gibi çok yönlü amaçlarla organize edilmiştir. Özellikle Tanzimat sonrası dönemde bürokratik düzenlemelerle daha sistematik bir yapıya kavuşturulan bu kurumlar, devletin ekonomik olduğu kadar idari kapasitesini de yerel düzeyde güçlendirmiştir.

Panayırların kurulmasında ve sürdürülmesinde sadece ticarî beklentiler değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel dinamikler de etkili olmuştur. Dini bayramlarla ilişkilendirilen tarihlerde kurulan panayırlar, halkın ibadet, eğlence ve alışveriş ihtiyaçlarını bir arada karşıladığı etkinlik alanları haline gelmiş; bu yönüyle Osmanlı toplumunun sosyal bütünleşme mekanizmalarından biri olmuştur. Bununla birlikte, panayır alanlarının güvenliği, alt yapısı ve düzeni konusunda devletin doğrudan müdahil olması, bu yapıların sadece ekonomik değil, aynı zamanda kamusal yönetim anlayışının da bir yansıması olduğunu ortaya koymaktadır.

Devlet, bu tür organizasyonların yapıldığı mekânların sosyo-ekonomik ve malî işlevini önemseyerek panayırların yüzlerce yıl boyunca varlıklarını sürdürmesi için tedbirler almaya çalışmıştır. Ancak, savaşlarla kaybettiği topraklar ve bozulan idari ve malî yapısına paralel olarak panayır organizasyonlarında da bir gerileme yaşanmıştır. 1914 yılında bunca vilayet ve mutasarrıflıktan ancak 8 tanesinde panayır ve pazar kurulmakta ve birçoğunda ya hiç gelir elde edilememekte veya gelirleri belediyece tahsil edilmektedir. Sadece, Beyrut, Edirne, Kastamonu ve Bolu'da kurulmakta olan panayırlardan elde edilen sergi, zecriye, hayvan, temettü, zebhiye ve bâc rûsûmu ile best rûsûmu gelirleri hazinece tahsil edilmektedir. Son devirlerde artık bir elin parmakları miktarı kalmış olan panayırlar, eski işlevlerinden de uzaklaşarak, daha çok kasabalarda hayvan satışlarına münhasır birer pazar karakteri arz etmeye başlamıştır.

Sonuç olarak, panayır ve pazar kurumları, Osmanlı Devleti'nin sadece iktisadi organizasyonu değil, aynı zamanda sosyal mühendislik stratejisinin ve kamu otoritesinin taşrada görünür kılınmasının da önemli bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yönüyle panayır, Osmanlı taşrasının sosyo-ekonomik dinamiklerini ve devlet-toplum ilişkilerinin mekânsal tezahürlerini anlamada anahtar kurumlardan biri olarak değerlendirilmelidir.

EXTENDED ABSTRACT

This study explores the multifaceted characteristics and institutional significance of fairs and markets in the Ottoman Empire, emphasizing their central role in the economic, administrative, and socio-cultural framework of the state. Rather than limiting the function of these structures to commerce alone, this research situates fairs (panayır) and weekly markets (pazar) within the broader context of Ottoman governance, infrastructure, and community life. Drawing on archival documents primarily from the Ottoman section of the Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of State Archives, the study aims to offer a comprehensive analysis of the rationale behind the establishment of these institutions, their evolution over time, and their integrative functions in society.

The introductory section of the study outlines the conceptual differences between weekly markets and periodic fairs, the latter being characterized by their larger scale, less frequent occurrence, and the participation of interregional or foreign merchants. Weekly markets were commonly based on localized production and consumption cycles, while fairs served as significant economic gatherings often aligned with religious festivals, thus increasing both commercial activity and communal participation.

The first main section of the study delves into the historical foundations of fairs and markets, noting that their origins trace back to Byzantine and Seljuk traditions, later absorbed and institutionalized by the Ottomans. The rationale behind their proliferation included enhancing tax revenues, supporting provincial economies, facilitating the circulation of goods, promoting artisanal skills, and maintaining a balance between supply and demand across diverse regions. These events were not spontaneously formed but were officially sanctioned and regulated, especially in response to requests from local communities, guilds, or merchants.

The research further analyzes the administrative mechanisms by which these institutions were governed. In the early period, permission to establish fairs and markets was granted through the central authority of the Grand Vizier's office (Sadaret), whereas in the post-Tanzimat era, the regulation of these commercial spaces shifted to the provincial and district councils (vilayet and sancak meclisleri). Bureaucratic correspondence between the central and local levels reveals the Ottoman state's efforts to ensure security, infrastructure maintenance, and legal oversight of fairgrounds. The building of public structures such as hans (inns), police stations, fountains, and market halls—either through public funds or vakıfs (endowments)—further demonstrates the state's tangible investment in commercial infrastructure.

One of the unique contributions of this study is its emphasis on the fairs' socio-cultural functions. Fairs were not limited to economic transactions but often took place during religiously significant periods, such as Eid or other communal festivities, which contributed to their popularity and integrative role. These events frequently featured cultural performances such as wrestling, theatrical plays, musical entertainment, and informal social gatherings, which helped foster a collective identity among participants from different backgrounds. The alignment of market days with religious observances, and the state's responsiveness to religious communities' preferences (e.g, avoiding Christian market days on Sundays), further underscores the inclusive and pluralistic nature of Ottoman market administration.

Moreover, the study addresses the broader implications of fairs and markets in reflecting Ottoman statecraft. These spaces functioned as extensions of state presence into the provinces, allowing for the enactment of public order, the distribution of imperial decrees, and the mediation of disputes under official supervision. In this context, fairs became both instruments and indicators of the state's administrative reach and its capacity to integrate economic, legal, and cultural objectives within a shared geographic space.

A further aspect investigated in the paper is the interaction between the Ottoman fairs and foreign or non-Muslim merchants. The participation of Bulgarian, Persian, Afghan, and European traders in specific fairs (especially in border regions or commercial hubs like Thessaloniki and Edirne) brought diplomatic, legal, and logistical challenges, such as the issuance of passports (mürur tezkiyesi), customs exemptions, or the provision of military escorts for security. These dynamics illustrate that fairs operated not only as local economic events but also as nodes

in transimperial and cross-cultural exchange networks. The presence of foreign actors within Ottoman fairs often necessitated correspondence between consulates and provincial governors, especially when complaints regarding taxation or theft occurred, occasionally escalating into broader diplomatic concerns.

In conclusion, this study shows that fairs and markets in the Ottoman Empire were complex institutions that served economic, administrative, and socio-cultural functions simultaneously. They facilitated commerce, strengthened provincial integration, supported public order, and offered spaces of cultural expression and religious inclusivity. They were both reflections and instruments of Ottoman modernization, particularly during the Tanzimat period, where increasing bureaucratic rationalization reshaped how these institutions were managed and experienced. As such, fairs and markets should not be seen merely as peripheral or temporary economic formations but rather as central arenas where imperial authority, social life, and local agency converged.

The findings of this study contribute to a deeper understanding of Ottoman urban-rural relations, state-market dynamics, and the infrastructural governance mechanisms that underpinned long-distance trade and communal life in the empire. By analyzing archival materials alongside broader historiographical debates, the research offers a model for examining pre-modern commercial institutions as key indicators of both governance capacity and social integration in early modern Islamic empires.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*

- Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, Asayiş (DH.EUM.AYŞ)
 Dâhiliye Nezâreti İdare Evrakı (DH.İD)
 Dâhiliye Nezâreti Mebânî-i Emîriye ve Hapishaneler Müdüriyeti (DH.MB.HPS M)
 Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT)
 Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhasebe (DH.EUM.MH)
 Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Seyrüsefer Kalemi (BOA, DH.EUM.SSM)
 Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Belgeleri (DH.KMS)
 Dâhiliye Nezâreti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı (DH.MUİ)
 Dâhiliye Nezâreti Umûr-ı Mahalliye ve Vilâyât Müdüriyeti Evrakı (DH.UMVM)
 Hatt-ı Hümayûn (HAT)
 Hâriciye Nezâreti, Mektûbî Kalemi Evrakı (HR.MKT)
 İrade Dâhiliye (İ.DH)
 Sadaret Âmedî Kalemi Defterleri (A.AMD)
 Sadaret Dîvân-ı Hümayûn Kalemi Evrakı (A.DVN)
 Sadaret Dîvân-ı Hümayûn Kalemi Düvel-i Ecnebiye Evrakı (A.DVN.DVE)
 Sadaret Divan-ı Hümayûn Mühimme Kalemi (A.DVN.MHM)
 Sadareti Mektubî Kalemi Deavî Evrakı (A.MKT.DV)
 Sadaret Mektûbî Kalemi Mühimme Evrakı (A.MKT.MHM)
 Sadaret Mektûbî Kalemi Nezâret ve Devâir Yazışmaları Evrakı (A.MKT.NZD)
 Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrakı (A.MKT.MVL)
 Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilâyât Evrakı (A.MKT.UM)
 Yıldız Mütenevvi Marûzat Evrakı (Y.MTV)
 Yıldız Perâkende Evrakı Askerî Maruzât (Y.PRK.ASK)
 Yıldız Perâkende Evrakı Başkitâbet Dairesi Maruzât (Y.PRK.BŞK)
 Yıldız Perâkende Evrakı Şehremaneti Maruzât (Y.PRK.ŞH)
 Yıldız Perâkende Evrakı Zaptiye Nezâreti Maruzât (Y.PRK.ZB)

Gazeteler:

Ceride-i Hâvâdis, 805, (Gurre/S./1273), s. 2.

* Belge numaraları dipnotlarda gösterilmiştir.

Kitap ve Makaleler:

- 6 Numaralı Mühimme Defteri I, haz. Komisyon, (Başkan) İsmet Binark, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, 1995.
- Sâlnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1295/33, İstanbul: Rıza Efendi Matbaası, 1295 (1878).
- Büyük Larouss (Sözlük ve Ansiklopedisi): haz. Komisyon, C.9, İstanbul: Milliyet, 1986.
- Türkçe Sözlük: haz. Hasan Eren, C.1, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1988.
- Barkan, Ömer Lütfi: XV ve XVI ıncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, I. Cilt Kanunlar (Tıpkı Basım), Yayına Hazırlayan: Hüseyin Özdeğer, İstanbul: İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayını, 2001.
- Barkan, Ömer Lütfi; Enver Meriçli: Hüdavendigar Livası Tahrir Defteri I, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Çakır, Coşkun: “Fuarların Doğuşu ve Türk Fuarcılık Tarihi'ne Genel Bir Bakış, Panayırlardan Dünya Ticaret Merkezlerine”, Çerçeve, İstanbul: MÜSİAD, Aralık 1996, s. 103-114.
- Darkot, Besim: “Konya”, İA, C. 6, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayını, 1987, s.841-853.
- Emecen, Feridun: “Biga”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 6, İstanbul: TDV, 1992, ss. 136-137.
- Erdoğan, M. Akif: Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Hafta Pazarları ve Panayırıları, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, no: 96, 1999.
- Ergin, Osman Nuri: Mecelle-i Umûr-ı Belediye, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995.
- Faroqi, Suraiya: “16. Yüzyılda Batı ve Güney Sancaklarında Belirli Aralıklarla Kurulan Pazarlar (İçel, Hamid, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Aydın ve Menteşe)”, çeviren: Melek Eğilmez, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar ODTÜ Gelişme Dergisi, 1978 Özel Sayısı, Ankara: ODTÜ, 1978, s. 39-85.
- Faroqi, Suraiya: Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı, çeviren: Emine Sonnur Özcan, Ankara: Doğubay, Mayıs 2006.
- Güçer, Lütfi: “16.-18. Asırda Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Politikası”, Türk İktisat Tarihi Yıllığı, 1987, İstanbul: İ.Ü. Türk İktisat ve İçtimaiyat Tarihi Araştırmaları Merkezi, 1987, sayı: I, ss. 1-128
- Hançerlioğlu, Orhan; Ekonomi Sözlüğü, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1986.
- Kazıcı, Ziya; Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi, İstanbul: Kültür Basın Yayın Birliği, 1987.
- Köprülü, M. Fuad: “Bâc”, İA, C. 2, İstanbul: MEB. Yayını, 1979, s. 187-190.
- Mantran, Robert; XVI. ve XVIII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat, çeviren: M. Ali Kılıçbay, İstanbul: Eren, 1991.

- Sümer, Faruk: *Yabanlu Pazarı, Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, 1985.
- Şen, Ömer: *Osmanlı Panayırları (18.-19.Yüzyıl)*, (İstanbul: Eren, (tarihsiz)).
- W. Mc. Govan: Bruce: *Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983.

EKLER

Ek- 1: (Tablo 1)

Osmanlı İmparatorluğu'nda Hafta Pazarlarının Yerleri, Kuruldukları Günler ile Mevcut Günlerinde Yapılan Değişiklik Tarihleri. (1794-1873)

Pazarların Kurulduğu Yerler: Vilayet / Sancak/Kaza/Nahiye/ Karye/ Mevkii	Hafta Pazarlarının Kurulduğu Günler, Muhtelif Sebeplerle Yapılan İşlem Tarihleri ve Günleri Değişen Pazarların Yeni Günleri			
	İşlem Tarihi	İşlem Sebebi	Kurulduğu Gün	Yeni Günü
Adapazarı (Kocaeli)	15.11.1831	Değişiklik	Pazar	Pazartesi
Akdağmaden-i Hümayunu (Ankara)	7. 5. 1839	Yeni	Pazar	
Akşehirabad (Karahisar-ı Şarkî)/ Enderbaş	2.5.1864	Yeni	Cuma	
Amasya	27.5.1853	Yeni	Salı	
Ankara	11.3.1848	Mevcut	?	
Ankara/Yahşıhan	19.5.1868	Yeni	Çarşamba	
Avrethisarı	25.2.1855	Yeni	Pazartesi	
Ayazmend (Karesi)	21.3.1832		Pazartesi	
Ayazmend (Karesi)/ Makaron iskelesi	1.4.1866	Yeni	Cuma	
Ayaş Nahiyesinde (İçil Sancağı Tekir Kazası)	4.2.1914	Mevcut	?	
Aziziye	17.4.1866	Yeni	Perşembe	
Baba-yı Atik (Edirne)	26.1.1869	Yeni	Cuma	
Bafra (Canik)/ Kumcuğaz İskelesi-(Samsun)	27.8.1835	Yeni	Salı	Salı
Banaz/ İslam	1.3.1848	Yeni	Pazar	
Bayburd (Erzurum)	12.1.1858	Değişiklik	Cumartesi-Pazar	Çarşamba-Perşembe
Bayramiç (Biga)	23.9.1858	Değişiklik	Salı	Çarşamba

Pazarların Kurulduğu Yerler: Vilayet / Sancak/Kaza/Nahiye/ Karye/ Mevkii	Hafta Pazarlarının Kurulduğu Günler, Muhtelif Sebeplerle Yapılan İşlem Tarihleri ve Günleri Değişen Pazarların Yeni Günleri			
	İşlem Tarihi	İşlem Sebebi	Kurulduğu Gün	Yeni Günü
Belviran (Konya)/ Sarıoğlu /Ulupınar/ Sekizoğlu Karyesi	29.5.1843	Yeni	Pazar	
Bergama	21.3.1832	Mevcut	?	
Beypazarı	1869	Mevcut	?	
Beypazarı	29.6.1868	Değişiklik	Cuma	Perşembe
Biga	13.7.1869	Değişiklik	Pazar	Pazartesi
Bilecik (Hüdavendigar)	23. 7. 1835	Değişiklik	Pazartesi	Pazartesi
Bolu	1869	Mevcut	?	
Bozüyük (Menteşe)/ Ahi	5.2.1870	Yeni	Cuma	
Budaközü (Bozok)/ Sungurlu /(Kalınsar)	27.12.1829	Yeni	Perşembe	
Bursa	23.3.1843	Değişiklik	Cumartesi	Pazartesi
Bursa/ Figanzâde Camii Önü	3.11.1868	Yeni	Çarşamba	
Bursa/ Muradiye Meydanı	3.11.1868	Yeni	Cuma	
Bursa/ Susıgırlığı	3.11.1868	Yeni	Salı	
Bursa/ Timurtaş	3.11.1868	Yeni	Pazar	
Cisr-i Kocamustafa Paşa (Edirne)/Bayındırlı Çiftlikleri	15.11.1801	Yeni	Cuma	
Cisr-i Mustafa Paşa (Edirne)	2.7.1867	Değişiklik	Cumartesi	Perşembe
Çerkes Kaimakamlığı (Kengiri)/ Bayındır	28.2.1870	Yeni	Pazartesi	
Demirhisar (Paşa)	11.12.1834	Değişiklik	Pazar	Cumartesi
Demürci (Saruhan)/ Borlu	1.2. 1832	Yeni	Salı	
Denizli/ Şamlı	30.4.1856	Yeni	Cuma	
Dimetoka (Edirne)	1873	Değişiklik	Pazar	Salı

Pazarların Kurulduğu Yerler: Vilayet / Sancak/Kaza/Nahiye/ Karye/ Mevkii	Hafta Pazarlarının Kurulduğu Günler, Muhtelif Sebeplerle Yapılan İşlem Tarihleri ve Günleri Değişen Pazarların Yeni Günleri			
	İşlem Tarihi	İşlem Sebebi	Kurulduğu Gün	Yeni Günü
Duniçe	8.2.1847	Değişiklik	Pazar	Salı
Duniçe	2.10.1847	Değişiklik	Pazar	Salı
Esebküşan (Konya)/ Kulu	31.10.1869	Yeni	Perşembe	
Eşen (Menteşe)/ Bekçiler	4.12.1864	Yeni	Cuma	
Eşen (Menteşe)/ Kesteb	4.12.1864	Yeni	Cuma	
Ferecik (Gelibolu)	14.6.1844	Yeni	Cumartesi	
Filiba	1.7.1840	Değişiklik	Pazar	Perşembe
Filorina/ Relh	1834	Yeni	Cumartesi	
Gekboza (Üsküdar-İstanbul)	29.8.1839	Yeni	Pazar	
Gökbelen Yaylağı (İçil Sancağı)	4.2.1914	Mevcut	?	
Giresun/ Abdal İskelesi / (Akköy)	19.1.1872	Yeni	Cuma	
Gümölcine (Paşa)	16.1.1839	Değişiklik	Pazar	Perşembe
Gümüşgan (Amasya)	12.7.1868	Yeni	Çarşamba	
Gümüşgan (Amasya) / Maden-i Hümayunu	11.3.1848	Yeni	Cuma	
Günyüzü (Ankara)/ Kozagaç	18.4.1847	Yeni	Pazartesi	
Hamambası (Nefs-i Karahisar-ı Develü) (Kayseriyye)/	16.3.1869	Yeni	Perşembe	Cuma
Harmancık (Hüdavendigar)	23.9.1844	Yeni	Çarşamba	
Hezergrad	1.5.1864	Değişiklik	Pazar	Pazartesi
Hırsova	29.2.1864	Yeni	Pazar	
Hüdavendigar/ Atranos			Cuma	
Ilıca (Saruhan)/ Ahmedlu	20.10.1856	Yeni	Salı	

Pazarların Kurulduğu Yerler: Vilayet / Sancak/Kaza/Nahiye/ Karye/ Mevkii	Hafta Pazarlarının Kurulduğu Günler, Muhtelif Sebeplerle Yapılan İşlem Tarihleri ve Günleri Değişen Pazarların Yeni Günleri			
	İşlem Tarihi	İşlem Sebebi	Kurulduğu Gün	Yeni Günü
Istavra (Ohri)/ Podgradic (Gora)	31.1.1846	Yeni	Perşembe	
İneabad (İzmir)/ Germencik	23.1.1866	Yeni	Perşembe	
İneabad (İzmir)/ Teke	1866	Mevcut	Perşembe	
İnönü (Kütahya)	9.8.1864	Yeni	Cuma	
İslimye (Edirne)	20.2.1857	Değişiklik	Cumartesi- Pazar	Pazartesi- Salı
İştib (Niş)	23.3.1852	Değişiklik	Pazar	Pazartesi
İştib (Üsküp)/ Kilirelü	13.2.1866	Yeni	Cumartesi	
İvraca (Vidin)	14.2.1846	Yeni	Pazar	
İvrindi (Karesi)	7.4.1856	Yeni	Pazartesi	
Kalecik	11.3.1848	Mevcut	?	
Kalecik (Kengiri)	11.5.1859	Değişiklik	Pazar	Cumartesi
Karaağaç (Hamid)/ Beylerli (Irla)	23.7.1869	Yeni	Cumartesi	
Karacaabad (Selanik)/ Kınyan	11.3.1865	Yeni	Salı	
Karacaabad (Selanik)/ Sepočka	1.9.1858	Yeni	Cuma	
Karaferya (Selanik)	5.1.1794	Değişiklik	Pazar	Salı
Karinabad (Edirne)	14.3.1857	Yeni	Cuma	
Kastamonu/ Çukurvıran ve Geyikli Divanları Arasında / Kayaarkası (Akköy)	16.6.1864	Yeni	Salı	
Kemer-i Edremid	21.3.1832	Mevcut	?	
Kengri Hayvan Pazarı (Kengri)	11.3.1848	Mevcut	?	
Kepsud (Hüdavendigâr)	23.11.1845	Yeni	Perşembe	

Pazarların Kurulduğu Yerler: Vilayet / Sancak/Kaza/Nahiye/ Karye/ Mevkii	Hafta Pazarlarının Kurulduğu Günler, Muhtelif Sebeplerle Yapılan İşlem Tarihleri ve Günleri Değişen Pazarların Yeni Günleri			
	İşlem Tarihi	İşlem Sebebi	Kurulduğu Gün	Yeni Günü
Kıbriscık (Bolu)/ Gölkenarı (Karaoğlan)	29.3.1869	Yeni	Çarşamba	
Kratova (Üsküp)	3.10.1859	Değişiklik	Pazar	Cumartesi
Kırkkilise (Edirne)	20.10.1857	Yeni	Çarşamba	
Kırşehir	11.3.1848	Mevcut	?	
Kırşehir (Konya)	24.5.1868	Yeni	Cuma	
Konya/ Merambağları	2.12.1862	Yeni	Cumartesi	
Koyulhisar (Karahisar-ı Şarkî)	21.11.1825	Yeni	Çarşamba	
Köstence (Silistre)	29.2.1864	Yeni	Çarşamba	
Köstendil	23.3.1852	Değişiklik	Pazar	Pazartesi
Ladik (Amasya)	16.2.1850	Değişiklik	Pazar	Pazartesi
Ladik (Amasya)	27.5.1853	Değişiklik	Pazartesi	Cumartesi
Lum (Vidin)/ Polmiya	5.2.1861	Yeni	Cuma	
Mahmudiye (Tulçı)	13.3.1866	Yeni	Çarşamba	
Mandica (İzmir)/ Bağarası	4.8.1864	Yeni	Salı	
Medine-i Kırşehir	29.9.1804	Yeni	Cuma	
Medine-i Siroz (Selanik)	29.7.1835	Değişiklik	Pazar / Salı	Pazar / Salı
Mendehora (Saruhan)	17.4.1847	Yeni	Salı	
Mihaliççık (Ankara)/ Koyun Ağılı Mevkii	23.3.1865	Yeni	Çarşamba	
Milas (Menteşe)	23.4.1843	Değişiklik	Pazar	Cumartesi
Milas (Menteşe-Aydın)	12.4.1844	Değişiklik	Pazar	Pazartesi
Mostani (Kavala)	25.12.1834	Yeni	Cumartesi	
Musluca (Karahisar-ı Sahib)	15.11.1868	Yeni	Pazartesi	

Pazarların Kurulduğu Yerler: Vilayet / Sancak/Kaza/Nahiye/ Karye/ Mevkii	Hafta Pazarlarının Kurulduğu Günler, Muhtelif Sebeplerle Yapılan İşlem Tarihleri ve Günleri Değişen Pazarların Yeni Günleri			
	İşlem Tarihi	İşlem Sebebi	Kurulduğu Gün	Yeni Günü
Nasibic/Lince	6.12.1833	Yeni	Perşembe	
Nefs-i Bodrum (Menteşe)	15.9.1868	Yeni	Perşembe	
Nefs-i Burusa (Hüdavendigar)	3.11.1868	Mevcut	Pazartesi	
Nefs-i Ermenek (İçel)/ Arifiye	11.4.1870	Yeni	Çarşamba	
Nefs-i İzmid/Yukarıçarşu	14.6.1864	Yeni	Cuma	
Nefs-i Kalkandelen (Pirizren)	23.8.1857	Değişiklik	Pazar	Cumartesi
Nefs-i Kayseriyye	16.3.1869	Mevcut	?	
Nefs-i Kelkit (Gümüşhane)	13.12.1869	Yeni	Pazartesi	Salı
Nefs-i Maden (Bozok-Ankara)	29.7.1868	Yeni	Perşembe	
Nefs-i Menemen	14.4.1832	Değişiklik	Pazar	Pazartesi
Nefs-i Tekfurdağı	26.2.1869	Değişiklik	Pazar	Pazartesi
Nefsi- Urfa	20.1.1864	Yeni	Perşembe	
Nefs-i Üsküp/Kal'a Pişgâhı	5.6.1848	Değişiklik	Pazar	Salı
Nevrokop	24.7.1836	Değişiklik	Pazar	Pazartesi
Nevrokop (Paşa)/ Zırtova	17.5.1839	Yeni	Cumartesi	
Nif (Saruhan) /Parsa	1.11.1857	Yeni	Salı	
Niğde (Konya)	16.3.1869	Mevcut	?	
Of (Trabzon)	8.9.1868	Değişiklik	Pazar	Çarşamba
Of (Trabzon)/ Baltacıderesi / Eskipazar	25.8.1834	Değişiklik	Pazar	Pazar
Of (Trabzon)/ Sülükderesi	25.8.1834	Değişiklik	Pazar	Çarşamba
Ohri/Isteroga (Istavra)	2.7.1868	Değişiklik	Perşembe	Cumartesi

Pazarların Kurulduğu Yerler: Vilayet / Sancak/Kaza/Nahiye/ Karye/ Mevkii	Hafta Pazarlarının Kurulduğu Günler, Muhtelif Sebeplerle Yapılan İşlem Tarihleri ve Günleri Değişen Pazarların Yeni Günleri			
	İşlem Tarihi	İşlem Sebebi	Kurulduğu Gün	Yeni Günü
Piraveşte (Selanik)/Moştat	?	Yeni	Çarşamba	
Piraveşte/Misballa	22.2.1835	Yeni	Çarşamba	
Piraveşte/Moştakine	25.12.1834	Yeni	Çarşamba	
Pirizrin (Üsküp)/Priştine	9.2.1858	Değişiklik	Pazar	Perşembe
Pirizrin (Üsküp)/Priştine	14.10.1863	Değişiklik	Perşembe	Pazartesi
Preveze	17.4.1866	Yeni	Pazar	
Radovişte (Niş)/Perve (Malsova)	29.12.1846	Değişiklik	Pazar	Cumartesi
Selanik/Avalto	20.9.1861	Yeni	Cumartesi	
Selanik/Bağlıca (Lankaza)	17.7.1861	Yeni	Pazartesi	
Selanik/Lahana (Lankaza)	10.3.1864	Yeni	Pazartesi	
Selanik/Vasilkov (Kalamarya)	7.5.1850	Yeni	Perşembe	
Seydişehir (Konya)/ Ortakaraviran	17.6.1862	Yeni	Pazartesi	
Siroz	11.12.1834	Değişiklik	Pazar	Pazartesi
Siroz/Çayağzı	14.1.1858	Yeni	Pazartesi	
Siroz/ Urlak	13.1.1869	Yeni	Perşembe	
Sofya (Niş)	16.9.1847	Değişiklik	Pazar	Salı
Sultanyeri (Filibe)/ Mestanlı	3.12.1834	Yeni	Salı	
Şarköy (Edirne)	8.2.1869	Yeni	Cuma	
Şehrköyü (Niş)	3.1.1850	Değişiklik	Pazar	Pazartesi
Tarsus/Mersin İskelesi	17.10.1865	Yeni	Cuma	
Taşköprü (Kastamonu)	4.2.1864	Değişiklik	Cuma	Salı
Tefenni (Hamid)	18.7.1869	Yeni	Cuma	

Pazarların Kurulduğu Yerler: Vilayet / Sancak/Kaza/Nahiye/ Karye/ Mevkii	Hafta Pazarlarının Kurulduğu Günler, Muhtelif Sebeplerle Yapılan İşlem Tarihleri ve Günleri Değişen Pazarların Yeni Günleri			
	İşlem Tarihi	İşlem Sebebi	Kurulduğu Gün	Yeni Günü
Tefenni (Hamid)/ Karaman	1855	Yeni	Cuma	
Toyran/Gölbaşı/(Harçani)	5.5. 1838	Yeni	Cumartesi	
Trabzon/Akçaabad	11.12.1868	Değişiklik	Cumartesi- Pazar	Salı- Çarşamba
Usturumca (Rumeli)	23.2.1836	Değişiklik	Pazar	Pazartesi
Usturumca (Siranik(?))/ Yeniköy	20.9.1868	Yeni	Perşembe	Cuma
Ünye (Canik)	22.10.1866	Değişiklik	Pazar	Cumartesi
Üsküp/Küreler-i Vasat	11.7.1867	Yeni	Çarşamba	
Vidin	13.10.1851	Değişiklik	Pazar	Perşembe
Vidina (Selanik)	14.12.1847	Değişiklik	Pazar	Cumartesi
Vulçitrın (Pirizrin)	18.12.1864	Yeni	Cumartesi	
Yabancı (Sofya)/ Çarva	3.7.1871	Değişiklik	Pazar	Cumartesi
Yağda Nahiyesinde (İçil Sancağı)	4.2. 1914	Mevcut	?	
Yenice	5.1.1865	Yeni	Cumartesi	
Yenice-i Karacaabad (Selanik)/ Koston	25.9.1865	Değişiklik	Pazar	Pazartesi
Yenice-i Vardar (Selanik)	5.4.1865	Değişiklik	Cuma	Perşembe
Yenişehir (Hüdavendigar)	1.1.1862	Değişiklik	Cuma	Salı
Yenişehir-i Fener	6.1.1835	Değişiklik	Pazar	Pazartesi
Zağra-i Cedid (Edirne)	14.3.1857	Yeni	Perşembe	Cuma
Zile (Sivas)	27.12.1857	Değişiklik	Pazar	Cumartesi

Kaynak: Tablo 1, şu eserlerden faydalanılarak hazırlanmıştır: BOA, DH.İD, 196/20, İef 26; M. Akif Erdoğan; *Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Hafta Pazarları ve Panayırları* ; Ömer Şen; *Osmanlı Panayırları*; Lütfi Güçer, "16.-18. Asırda Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Politikası".

Ek-2: (Tablo 2)

Osmanlı Panayırıları'nın Periyodu, Açılma Günleri ile Açık Kaldıkları Süreler

Panayır Adı ve Bulunduğu Yer: Kaza/Sancak/Vilayet	Panayırın Periyodu veya Açıldığı Gün ve Açık Kalma Süresi	
	Periyodu veya Kurulduğu Gün	Süresi
Adliye Panayırı (Mercuyun-Beyrut)	Yılda 1 kez	
Afyon Panayırı (Gümüşhacıköyü)	?	
Akça(kızanlık) Panayırı (Edirne)	?	10-15 gün
Aksaray Hayvan Panayırı (Aksaray)	?	
Akşehir Panayırı (Konya Vilayeti)	?	
Alasonya Panayırı (Teselya'da)	?	
Alemdağı Panayırı (İstanbul)	?	
Alıpınarı bahçeleri Panayırı (Diyarbakir)	15 Mayıs	15 gün
Amasya Panayırı (Sivas)	15 Teşrinievvel	15 gün
Apakorya Panayırı	?	
Arhos Panayırı (Mora)	21 Temmuz	15 gün
Arnavutköy Panayırı (Arnavutköy-İstanbul)	?	
Aşıklarönü Panayırı	?	
Avdanlık Köyü Panayırı (Bursa-Hüdavendigar)	?	
Avratalan Panayırı (Edirne)	18 Mayıs	1 gün
Aya Yani Panayırı (Hristiyanların- Maydos Kasabası)	Paskalya'da	3 gün
Ayayani Kilisesi Panayırı (İstanbul-Kadıköy)	Paskalya'da	3 gün
Ayazma Panayırı (İstanbul-Anadoluhisarı'nda)	Paskalya'da	3 gün
Aydınuyun(?) Panayırı (Boyabad-Kastamonu)	Yılda 1 kez	
Aydonat Kazası Panayırı (Yanya)	15 Eylül	9 gün

Panayır Adı ve Bulunduğu Yer: Kaza/Sancak/Vilayet	Panayırın Periyodu veya Açıldığı Gün ve Açık Kalma Süresi	
	Periyodu veya Kurulduğu Gün	Süresi
Aydos Panayırı (Edirne)	5 Mayıs (1.defa)	8 gün
Aydos Panayırı (Edirne)	21 Haziran (2.defa)	8 gün
Ayvıcık Panayırı (Biga)	?	
Aziziye Panayırı (Sivas Vilayeti)	1 Haziran	15 gün
Baalbek/Resulayn Panayırı (Şam-ı Şerif)	Yılda 4 defa	3 ayda bir
Bal Panayırı (Doğanhisar-Edirne)	?	
Balçık Panayırı (Kırkkilise Sancağı/ Saray Nahiyesi-Vize)	15 Haziran (1.defa)	8 gün
Balçık Panayırı (Kırkkilise Sancağı/ Saray Nahiyesi-Vize)	18 Ağustos (2.defa)	8 gün
Balıkesir Panayırı (Hüdavendigar)	Rûz-ı Hızır'ın 51. günü; 15 Temmuz	1 gün
Balıkli Panayırı (Saray'da)	?	
Balohar(?) Panayırı (Yanya)	20 Eylül	9 gün
Banko Karyesi Panayırı (Ustrumca Kazası)	Eylül'de	
Batanbaş Panayırı (Bosna'da)	?	
Bayburd Panayırı (Erzurum)	Yılda 1 kez	1-3 gün
Bayraklı Panayırı (Kengiri-Kastamonu'da)	3 Temmuz (1.defa)	15 gün
Bayraklı Panayırı (Kengiri-Kastamonu'da)	15 Ağustos (2.defa)	3 gün
Bazar-ı kalınlı Panayırı (Mihalıççık-Ankara)	Her yıl ilkbaharda	1 gün
Bergos ve Sözebolu Panayırları (Cengâne/Çingâne İskelesinde)	15 Ağustos	
Biga Panayırı (Kala-i Sultaniye)	26 Mayıs	
Bosna Panayırı (Bosna)	3 Mayıs	5 gün

Panayır Adı ve Bulunduğu Yer: Kaza/Sancak/Vilayet	Panayırın Periyodu veya Açıldığı Gün ve Açık Kalma Süresi	
	Periyodu veya Kurulduğu Gün	Süresi
Canik Panayırı	?	7 gün
Cedid Alipaşacamii Panayırı (Babaeski'de)	Nisan sonu-Mart başı	
Cisr-i Ergene Panayırı (Edirne)	29 Nisan	7 gün
Cuba Panayırı (Sur-Beyrut)	Yılda 1 kez	
Cuma-i Atik Panayırı (Edirne)	29 Nisan	8 gün
Çam(?) Panayırı (Balıkesir'de)	?	
Çan Panayırı (Kala-i Sultaniye)	Rûz-ı Hızır'ın 31. günü	
Çatalca Panayırı (Tuna)	15 Temmuz	15 gün
Çatalpınar Panayırı	?	
Çengelköy Rum Kilisesi Panayırı (İstanbul)	Her yıl açılır.	3 gün
Çerkeş Panayırı (Kengiri)	Yılda bir kez	
Çermik Panayırı (Köprübaşı, İskefser-Sivas)	13 Mart (1.def)	2 gün
Çermik Panayırı (Köprübaşı, İskefser-Sivas)	25 Nisan (2.defa)	2 gün
Çermik Panayırı (Milas Kazası/ Karahisar-ı Şarki)	Rûz-ı Hızır'da	Her yıl
Çernagor Panayırı (Tırnova)	20 Ağustos	
Çırpan Panayırı (Rumel-i Şarki)	3 Eylül	8 gün
Çorlu Panayırı (Edirne)	1 Nisan	10 gün
Çorum Panayırı	?	
Çubuk Panayırı (Hasköy-İstanbul)	Yılda 1 kez	3 gün
Darlis/Terlis Nahiyesi Panayırı (Nevrekep Kazası'nda)	?	
Dimetoka Panayırı (Edirne)	18 Nisan	

Panayır Adı ve Bulunduğu Yer: Kaza/Sancak/Vilayet	Panayırın Periyodu veya Açıldığı Gün ve Açık Kalma Süresi	
	Periyodu veya Kurulduğu Gün	Süresi
Dimitrofça (Sirem Sancağı)		
Dirosi Panayırı (Ilica Mevkii – İskefser - Karahisar-ı Şarkî)	Mayıs ayında	10 gün
Doğanhisar Panayırı (Dedeğaç)	15 Ağustos	
Dolyan Panayırı (Baniska, Usturumca-Üsküb)	1 Nisan	40 gün
Durali Nahiyesi Panayırı (Edirne)	23 Mayıs	
Düzce Panayırı	?	
Eceabad Panayırı	?	
Eğribıçak Panayırı (Selanik)	12 Mayıs	2 gün
Eğridere Panayırı	?	
Ehluna(?) Panayırı (Bosna)	10 Temmuz	3 gün
Ekşisu Panayırı (Bosna)	3 Temmuz	
Elmalı (Yayla) Panayırı (Edirne)	Her yıl açılmaktadır.	
Emtia Panayırı (İpsala)	?	
Emtia ve Hayvan Panayırı (Sofulu Kazası)	6 -18 Mayıs	12 gün
Erenköy Panayırı	?	
Erhangel Panayırı (Nevrekop Kazası'nda)	?	
Ermeni Haç Kilisesi Panayırı (Tekfurdağı)	Her yıl kurulmaktadır.	
Ermenilerin Güvercin Panayırı (Üsküdar)	?	
Ermişe/Armaş/Armişe Manastırı Panayırı (İzmid)	Her yıl.	
Eskişehir Hayvanpazarı Panayırı (Eskişehir Kazası)	Her yıl açılır.	15 gün

Panayır Adı ve Bulunduğu Yer: Kaza/Sancak/Vilayet	Panayırın Periyodu veya Açıldığı Gün ve Açık Kalma Süresi	
	Periyodu veya Kurulduğu Gün	Süresi
Eskişehir Panayırı (Eskişehir)	?	
Fenerbahçe Panayırı (İstanbul)	?	
Ferecik/Firecik Panayırı (Dedeağaç)	5 Ağustos'ta	3 ila 8 gün
Flosina Panayırı (Selanik)	13 Nisan	8 gün
Gerede Panayırı (Bolu)	Yılda 2 kez	
Göksu Panayırı (İstanbul)	?	
Gönen Panayırı	Rûz-ı Hızır'ın 41. günü	
Gönen Panayırı (Hüdavendigar)	22 Haziran	2 gün
Gül Panayırı (Çiftecevizler Gürcü Kilisesi-Feriköy/İstanbul)	?	
Gül Panayırı (Sakızağacı Frenk Kilisesi-Makriköy/İstanbul)	?	
Gülhisar Ovası Panayırı (Tefenni Kazası-Konya)	?	
Gümölcine Hayvan Panayırı (Gümölcine)	?	
Gümüşgan Panayırı (Sivas)	18 Mart	3 gün
Güzelhisar Panayır Pazarı (Aydın)	?	
Hacıoğlupazarcığı Panayırı (Varna-Tuna)	15 Mayıs	20 gün
Hamamayağı Kaplıcası Panayırı (Ladik Kazası)	?	3 gün
Hamidiye Köprüsü Panayırı (Niksar'da)	Her yıl Eylül'de	
Haraccı Yayla Panayırı (Sofulu Kazası)	?	
Haros Köyü Panayırı (Manisa'ya Bağlı)	Her yıl açılmaktadır.	
Hasköy Hayvan Panayırı (Hasköy -Rumeli Şarki)	?	
Hasköyü Ayazma Panayırı (İstanbul)	24 Cemaziyülahır'da (Paskalya akabinde)	2-3 gün

Panayır Adı ve Bulunduğu Yer: Kaza/Sancak/Vilayet	Panayırın Periyodu veya Açıldığı Gün ve Açık Kalma Süresi	
	Periyodu veya Kurulduğu Gün	Süresi
Hayrabolu Panayırı (Edirne)	5 Kânunusani	3 gün
Hermenekdöprüsü Panayırı (İskefser-Karahisar-1 Şarkî)	Mayıs (1.defa)	10 gün
Hermenekdöprüsü Panayırı (İskefser-Karahisar-1 Şarkî)	Eylül'de	10 gün
Horopkovşi Panayırı (Sirem Sancağı)	?	
Islankamen (Sirem Sancağı)	?	
Ismilan Panayırı	?	
İhlevne Panayırı (Mostar)	?	
İlinçi Panayırı (Sirem Sancağı)	?	
İnciler Panayırı (Bursa-Hüdavendigâr)	1 Eylül	15 gün
İpsala Panayırı (Edirne)	?	
İslimye Kazası Panayırı (Edirne)	12 Haziran	13 gün
İspir Panayırı (Erzurum)	Yılda 1 kez	3 gün
İstanimaka Kasabası Panayırı (Filibe)	15 Ağustos	20 gün
İvankova panayırı (Sirem Sancağı)	?	
İzmid Rum Manastırı Panayırı (İzmit)	Her yıl açılır.	3 gün
Kadıköy Ermeni Kilisesi Panayırı (İstanbul)	Her yıl açılmaktadır.	3 gün
Kadirkavağı hayvanpazarı Panayırı (Eskişehir Kazası)	21 Eylül	15 gün
Kalyosiya(?) Panayırı (Edirne)	15 Ağustos	8 gün
Kandilli Panayırı (Hristiyanların) (İstanbul)	Her yıl açılmaktadır.	3 gün
Karabener(?) Panayırı (Yanya)	15 Mayıs	9 gün
Karabiga Panayırı (Çanakkale)	?	
Karacabey Panayırı (Hüdavendigâr)	?	

Panayır Adı ve Bulunduğu Yer: Kaza/Sancak/Vilayet	Panayırın Periyodu veya Açıldığı Gün ve Açık Kalma Süresi	
	Periyodu veya Kurulduğu Gün	Süresi
Karacaşehir Panayırı (Eskişehir)	Her yıl ilkbaharda	
Karaferye Panayırı (Selanik)	1 Ağustos	3 gün
Karasu Panayırı (Tolcı Mutasarrıflığı-Silistre)	20 Mayıs	1'er hafta
Karasu Panayırı (Tolcı Mutasarrıflığı-Silistre)	30 Ağustos	1'er hafta
Kârbân Panayırı (Siroz)	Yılda bir kez kurulur.	
Kardıceri (?) Panayırı (Yanya)	3 Mayıs	7 gün
Kargı Nahiye Panayırı (Osmancık'da)	Her yıl	
Karinabad Panayırı (Edirne)	12 Mayıs	8 gün
Kaynarlar Panayırı (Gerede Kazası'nda)	?	
Kemteri Panayırı (Ayvacık)	?	
Kengiri (Çankırı) Panayırı	16 Eylül	
Kerebine Panayırı (Bosna'da)	Her yıl açılmaktadır.	7 gün
Kereste Panayırı (Yozgad)	?	
Kesendire Panayırı (Selanik)	22 Haziran	2 gün
Kesriye Panayırı (Selanik)	1 Teşrinievvel	10 gün
Keşan Panayırı (Edirne)	14 Ağustos	8 gün
Kırcaali Hayvan Panayırı (Kırcaali'de)	Her yıl açılmaktadır.	3 gün
Kırcaali Panayırı (Edirne)	?	
Kırkpınar Panayırı (Ortaköy Kazası-Seymenli/Edirne)	Yılda 1 kez, Yazları.	
Kışladerunu Panayırı (Ankara)	10 Temmuz (1.defa)	15 gün
Kışladerunu Panayırı (Ankara)	15 Eylül (2.defa)	15 gün
Kışla-yı Hümayun Meydanı Panayırı (Kastamonu)	15 Temmuz	3 gün

Panayır Adı ve Bulunduğu Yer: Kaza/Sancak/Vilayet	Panayırın Periyodu veya Açıldığı Gün ve Açık Kalma Süresi	
	Periyodu veya Kurulduğu Gün	Süresi
Kızanlık Panayırı (Edirne)	15 Kânunusani	15 gün
Kızıldelitekkesi Panayırı (Dimetoka Kazası)	Muharrem ayında	
Kilise Panayırı (Dimetoka kazası)	?	
Kirmasti Panayırı	?	
Koniçe Panayırı (Hristiyanların) (Koniçe)	?	
Kologoto Panayırı (Çatalca)	?	
Koşu Panayırı (Manyas)	?	
Kozlu Panayırı	?	
Köhne Panayırı (Yozgad)	?	
Köprü Panayırı (Kosova)	?	
Köprübaşı Panayırı (İskefsir Nahiyesi -Hamidiye/ Sivas)	Her Hafta	1 gün
Köprülü Panayırı		
Kumluk meydanı Panayırı (Adana)	15 Teşrinievvel	10 gün
Kupinik (Sirem Sancağı)	?	
Kurşunlu Panayırı (Kosova'da)	?	
Kurukaydımeşyanı Panayırı (Yeniceköy-İslimye-Edirne)	Paskalyanın 5. günü	1 gün
Kuş Panayırı (Manyas)	?	
Kuşdili Panayırı	?	
Kuzguncuk Rum Kilisesi Panayırı (İstanbul)	Her yıl açılır.	3 gün
Lefkoşa Panayırı (Kıbrıs)	15 Eylül	15 gün
Luka Panayırı (Yenice-i Vardar/ Köstendil-Selanik)	Rûz-ı Kasım'dan 10 gün önce	

Panayır Adı ve Bulunduğu Yer: Kaza/Sancak/Vilayet	Panayırın Periyodu veya Açıldığı Gün ve Açık Kalma Süresi	
	Periyodu veya Kurulduğu Gün	Süresi
Lüleburgasi Hayvan Panayırı (Lüleburgaz)	Her yıl	3 gün
Lüleburgaz Panayırı ve hayvan pazarı (Edirne)	4 Mart	8 gün
Mahya Panayırı (Kaplıca, Dörtdivan/ Gerede-Bolu)	1 Eylül	15 gün
Malkara Panayırı	?	
Manastır kazası Panayırı (Selanik)	13 Nisan	3 gün
Manastır Panayırı (Büyükkada -İstanbul)	Her yıl Temmuz'un İlk Pazar günü	1 gün
Manastır Panayırı (Ortaköy'de)	?	
Manyas Panayırı (Hüdavendigar)	27 Mayıs (1.defa)	5 gün
Manyas Panayırı (Hüdavendigar)	9 Haziran (2.defa)	5 gün
Maraş Panayırı (Filibe)	?	
Marovit Panayırı (İlok kazasında /Sirem Sancağı)	?	
Maydos Ayayani Kilisesi Panayırı	?	
Mecidiye Panayırı (Mecidiye Kasabası-Eskişehir)	?	
Mecidiye Panayırı (Tuna)	10 Haziran (1.defa)	5 gün
Mecidiye Panayırı (Tuna)	1 Teşrinievvel 2.defa)	1 gün
Mellak/Menlik Panayırı (Selanik)	27 Mart	3 gün
Menzilçayırı karyesi Panayırı (Bursa)	?	
Meryemana Panayırı(Silivri)	?	
Meşkalor Panayırı	?	
Mihaliç Hayvan Pazarı (Karaağaç- Mihaliç Kazası'nda)	13 Mayıs	5 gün
Misuri(?) Panayırı (Edirne)	24 Haziran	8 gün

Panayır Adı ve Bulunduğu Yer: Kaza/Sancak/Vilayet	Panayırın Periyodu veya Açıldığı Gün ve Açık Kalma Süresi	
	Periyodu veya Kurulduğu Gün	Süresi
Narda Panayır (Yanya)	14 Eylül	7 gün
Negavur Panayır (Tekfurdağı)	?	
Nemçi (Sirem Sancağı)	?	
Nevesil Panayır (Bosna)	9 Temmuz (1.defa)	5 gün
Nevesil Panayır (Bosna)	15 Temmuz	5 gün
Nevrekop Kazası Panayır (Selanik)	1 Ağustos	8 gün
Nevrekop Kazası Panayır (Selanik)	20 T.evvel	8 gün
Niksar Panayır (Niksar)	?	
Ohri Panayır (Selanik)	22 Haziran	2 gün
Özince Panayır	?	
Panaluka Panayır (Bosna)	5 Eylül	6 gün
Pazarcık Nahiyesi Panayır (Edirne)	1 Temmuz - 1 Ağustos arası	Haftada 2'şer gün
Perasendem nahiyesi Panayır (Edirne)	26 Mayıs	
Perliye Panayır (Selanik)	1 Ağustos	15 gün
Petriç Panayır (Köstendil/Selanik)	Rûz-ı Kasım'dan 10 gün sonra	
Pirlepe Panayır (Kosova)	Her yıl Ağustos başında	1 gün
Pravadi Panayır (Tuna)	20-23 Mart (1. Defa)	3 gün
Pravadi Panayır (Tuna)	20 Nisan (2. Defa) (Orak Mevsimine Kadar.)	Her Çarşamba (1'er gün)
Pravadi Panayır (Tuna)	21 Haziran (3. Defa)	7 gün
Preveze Panayır	15 Mayıs	15 gün
Priştine Panayır (Üsküp/Kosova)	1-15 Mayıs	15 gün

Panayır Adı ve Bulunduğu Yer: Kaza/Sancak/Vilayet	Panayırın Periyodu veya Açıldığı Gün ve Açık Kalma Süresi	
	Periyodu veya Kurulduğu Gün	Süresi
Radomir Kazası Hayvan Pazarı (Radomir Kazası)	?	
Rahova Panayırı (Tuna)	28 Haziran	4 gün
Samatya Ermeni Kilisesi Panayırı (İstanbul)	Her yıl açılır.	3 gün
Samsun Panayırı (Samsun)	?	
Sapanca Panayırı	?	
Saray Nahiyesi Panayırı (Edirne)	18 Ağustos	3 gün
Sarayaltı Mahallesi Panayırı (Manisa)	?	
Sarıköy Panayırı	Her yıl açılmaktadır.	
Semavine Panayırı (Edirne)	Her yıl yazları.	
Serfiçe Panayırı (Selanik)	10 Eylül	5 gün
Seyyidbaba Panayırı (Sultanyeri/ Dimetoka Kaz./Edirne)	Her yıl açılır.	3 gün
Silistire Panayırı	Her hafta	Cuma Günleri
Silivri Panayırı (Edirne)	Her yıl 8 Eylül'de	7 gün
Silvan Panayırı		
Siroz Panayırı (Selanik)	7 Şubat	22 gün
Sofılar Panayırı (Edirne)	29 Nisan	2 gün
Sultan Bayramı Panayırı (Derbend-i Sagır/SofuluKazası)		
Şarköy Panayırı (Edirne)	12 Ağustos	7 gün
Şehirköy Panayırı (Kosova)	5 Ağustos	20 gün
Şumnu Panayırı	?	
Tarabya Panayırı (İstanbul)	?	
Tatar Panayırı (Sofulu Kazası)	?	

Panayır Adı ve Bulunduğu Yer: Kaza/Sancak/Vilayet	Panayırın Periyodu veya Açıldığı Gün ve Açık Kalma Süresi	
	Periyodu veya Kurulduğu Gün	Süresi
Tatavla Panayırı (Beyoğlu- İstanbul)	?	
Tekaver Panayırı (Tekfurdağı'nda)	?	
Tekfurdağı(Tekirdağ) Panayırı (Edirne)	15 Ağustos	8 gün
Tırhala Panayırı (Yanya)	2 Temmuz (1.defa)	10 gün
Tırhala Panayırı (Yanya)	21 Temmuz (2.defa)	2 gün
Tırnova Panayırı(Yanya)	13 Eylül	9 gün
Tikveş Panayırı (Selanik)	13 Nisan	3 gün
Tinos/Tinuz Adası Panayırı (Sakız Adası)	?	
Tiran Hayvan Panayırı (Tiran)	?	
Tokat Meydancamii Panayırı (Tokat)	Rûz-ı Kasım'da	15 gün
Tolçı (Tulçı) Panayırı (Tulçı sancağı)	1 Haziran (1.defa)	7 gün
Tolçı (Tulçı) Panayırı (Tulçı sancağı)	15 Eylül (2.defa)	7 gün
Toyra Panayırı (Şumnu)		
Travnik Panayırı (Bosna)	13 Nisan	3 gün
Trebolice Panayırı (sur haricinde-Mora adası)	20 Temmuz	15 gün
Tutrakan(?) Panayırı (Tuna)	5 Mayıs	6 gün
Tuzla Panayırı (Sevde)	1 Nisan	15 gün
Türbedere Panayırı (Hamidiye-Çorlu)	13 Ağustos (1.defa)	4 gün
Türbedere Panayırı (Hamidiye-Çorlu)	25 Ağustos (2.defa)	4 gün
Uzuncaabad-1 Hasköy Panayırı (Filibe-Edirne)	Eylül-Ekim'de	
Uzuncaova Panayırı (Edirne)	15 Eylül	8 gün
Üsküb Panayırı	?	
Üsküdar Ermeni Kilisesi Panayırı (İstanbul)	?	

Panayır Adı ve Bulunduğu Yer: Kaza/Sancak/Vilayet	Panayırın Periyodu veya Açıldığı Gün ve Açık Kalma Süresi	
	Periyodu veya Kurulduğu Gün	Süresi
Üzüm Panayırı (Ermenilere ait)	?	
Velikago Panayırı (Bosna)	3-30 Temmuz	Pazartesi günlerinde
Vilkovar (sirem sancağı)		
Vişgrad Panayırı (Bosna)	22 Nisan	3 gün
Vitence Panayırı	?	
Yarka (sirem sancağı)	?	
Vize Panayırı	18 Ağustos	
Yanbolu Panayırı (Edirne)	22 Nisan (1.defa)	3 gün
Yanbolu Panayırı (Edirne)	17 Mayıs (2.defa)	3 gün
Yanya kazası Panayırı (Yanya)	1 Mayıs (1.defa)	15 gün
Yanya kazası Panayırı (Yanya)	15 Temmuz (2.defa)	15 gün
Yapraklı (Dağı) Panayırı (Kastamonu-Kengiri)	15 Ağustos (1.defa)	3 gün
Yapraklı (Dağı) Panayırı (Kastamonu-Kengiri)	15 Eylül (2.defa)	3 gün
Yayla Panayırı (Elmalı)	?	
Yenice-i Vardar Panayırı (Selanik)	26 Teşrinievvel	40 gün
Yenikilise Panayırı (İzmir'de)	?	
Yenişehir (Yeniçer?) Panayırı (Teselya'da)	1 Eylül	15 gün
Yergöğü Panayırı (Rumeli)	29 Haziran (1.defa)	2 kez açılır.
Yergöğü Panayırı (Rumeli)	15 Ağustos (2.defa)	2 kez açılır.
Yozgat Panayırı	?	
Yücesultan Köyü Panayırı (Edirne)	Rûz-ı Hızır'da	
Zağra-i Cedid (Yeni Zağra) Panayırı (Edirne)	13 Mart	8 gün

Panayır Adı ve Bulunduğu Yer: Kaza/Sancak/Vilayet	Panayırın Periyodu veya Açıldığı Gün ve Açık Kalma Süresi	
	Periyodu veya Kurulduğu Gün	Süresi
Zağra-yı Atik (Eski Zağra) Panayırı (Edirne)	19 Eylül (1.defa)	3 gün
Zağra-yı Atik (Eski Zağra) Panayırı (Edirne)	1 Teşrinievvel 2.defa)	21 gün
Zile Panayırı (Sivas)	2 Teşrinievvel	15 gün

Tablo Kaynakları:

BOA (Dosya/Belge):

A.AMD, 85/65;

A.DVN, 151/36; 151/36-1;

A.MKT.MHM, 13/26; 15/47; 38/11; 187/76; 229/27; 24/89; 37/76; 53/5; 241/12;
 248/73; 254/15; 262/34; 262/45; 265/50; 267/46; 267/47; 271/59; 31/96;
 309/65; 310/10; 312/62; 313/56; 315/13; 335/34; 336/83; 34/26; 342/86;
 343/23; 356/97; 357/47; 359/45; 360/63; 361/83; 363/22; 363/74; 364/35;
 379/48; 385/25; 386/11; 397/29; 410/85; 416/29; 423/12; 423/95; 424/44;
 431/13; 460/52; 463/70; 466/67; 629/2; 655/2; 759/67;

A.MKT.MVL, 115/8; 117/29; 134/76; 139/26; 145/40; 53/22; 66/99;

A.MKT.NZD, 264/78; 305/55; 311/52; 314/62; 33/46; 33/90; 366/48; 368/99; 405/31;

A.MKT.UM, 187/57; 233/51; 253/96; 268/62; 284/34; 291/70; 303/60; 354/94;
 383/92; 384/100; 387/19; 401/81; 412/10; 422/78; 449/89; 471/32; 485/19;
 499/7; 559/74; 566/71;

C.M, 24598; 19536;

DH.EUM.3.Şb, 6/19;

DH.EUM.AYŞ, 8/115; 24/2; 54/38;

DH.EUM.KADL, 1/15;

DH.EUM.MH, 241/30;

DH.İD, 31/15; 40/-2/4; 50/-2/34; 102/11; 116/20; 196/20;

DH.KMS, 19/36; 21/11; 65/43;

DH.MB.HPS.M, 19/66;

DH.MKT, 15/3; 66/25; 2/10; 1009/19; 1009/22; 1011/29; 1016/3; 1016/48; 1021/15;
 1028/63; 1029/17; 1080/54; 1088/84; 1090/60; 1113/54; 1114/58; 1118/66;
 1122/10; 1124/15; 1126/66; 1167/82; 1173/38; 1192/13; 1251/30; 1252/31; 136/78;

- 1373/22; 1388/7; 1458/50; 1521/25; 1641/63; 1642/23; 1649/94; 1650/10; 1714/49; 1715/110; 1728/69; 1728/82; 1730/9; 1752/128; 1755/56; 1765/35; 1771/120; 1788/99; 1815/24; 1865/94; 1866/58; 1958/102; 1963/66; 1985/55; 2011/31; 2079/72; 2090/31; 2115/110; 2132/73; 2133/21; 2169/90; 2174/33; 2181/9; 2198/31; 2214/3; 2240/4; 2333/65; 239/19; 2414/42; 2435/4; 257/58; 385/25; 396/27; 430/65; 488/25; 509/16; 530/19; 540/80; 555/82; 559/10; 560/31; 595/31; 602/46; 605/35; 671/47; 691/36; 729/9; 758/5; 776/62; 779/23; 779/27; 792/19; 815/1; 835/62; 843/84; 857/89; 867/52; 889/14; 890/40; 890/48; 890/58; 898/86; 899/80; 912/37; 947/75; 948/16; 953/55; 956/52; 957/54; 967/24; 969/10; 974/11; 981/52; 996/27;
- DH.MUİ, 14/-1/79; 17/-1/16; 93/31; 107/51; 127/24;
- DH.UMVM, 27/6; 47/51; 108/63; 108/66; 110/3;
- DH.MKT, 907/24;
- HAT, 742/35105; 69/2930/C; 226/12571; 278/16371; 278/16409; 294/17515; 477/23365/A; 669/32656; 705/33870/A; 705/33870/B; 837/37749; 837/37749;
- A.HR.MKT, 36/72; 54/62; 85/98;
- İ.DH, 21434;
- İ.MV, 3024; 19195;
- ML.VRD, 3392;
- TŞRBNM, 2/16;
- Y.PRK.ZB, 2/58;
- Y.MTV, 35/146; 68/1; 278/143;
- Y.PRK.ASK, 48/67; 63/131; 64/43; 91/25; 164/20; 170/28; 173/33; 174/114; 174/87; 176/7; 232/116; 232/95;
- Y.PRK.BŞK, 30/123; 33/17; Y.PRK.MYD, 24/109; Y.PRK.UM, 53/123; 55/33; 56/48; 60/74;
- Y.PRK.ZB, 3/57; 6/3; 8/78; 10/11; 11/109; 12/9; 13/38; 22/73; 23/36; 26/80; 27/98; 28/133; 30/23; 34/29;
- M.Akif Erdoğan; *Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Hafta Pazarları ve Panayırları*; Ömer Şen; *Osmanlı Panayırları*; Sâlnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1295/33; Bruce W. Mc. Govan; *Sirem Sancağı Mufasssal Tahrir Defteri*; Ömer L. Barkan- Enver Meriçli; *Hüdavendigar Sancağı Tahrir Defteri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.